

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“NAĞDSIZ PUL DÖVRİYYƏSİNƏ NƏZARƏTİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ
İSTİQAMƏTLƏRİ: AZƏRBAYCANIN BANK SEKTORU TİMSALINDA”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Omarova Aysel Barat

BAKI - 2019

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ**

BMDM-in direktoru

Dos. Əhmədov Fariz Saleh

“ ” _____ 2019-cu il

**“NAĞDSIZ PUL DÖVRIYYƏSİNƏ NƏZARƏTİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ
İSTİQAMƏTLƏRİ: AZƏRBAYCANIN BANK SEKTORU TİMSALINDA”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403, Maliyyə

İxtisaslaşma: Maliyyə nəzarəti və audit

Qrup: 630

**Magistrant
Omarova Aysel Barat**

**Elmi rəhbər
i.ü.f.d. Bədəlov E.Ş.**

**Proqram rəhbəri
i.e.n. Seyfullayev İ. Z.**

**Kafedra müdiri
i.e.d., prof. Kəlbiyev Y.A.**

BAKİ – 2019

MÜNDƏRICAT

GİRİŞ	6
I FƏSİL. NAĞDSIZ PUL DÖVRIYYƏSİNİN MAHIYYƏTİ VƏ İQTİSADIYYATDAKI ROLU	9
1.1. Nağdsız pul dövriyyəsinin mahiyyəti, təşkili və ona nəzarətin metodoloji əsasları.	9
1.2. Nağdsız pul dövriyyəsinə nəzarətin dünya təcrübəsi.	23
II FƏSİL. AZƏRBAYCANDA NAĞDSIZ ÖDƏNİŞ SİSTEMLƏRİNİN TƏTBİQİ VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ	32
2.1. Azərbaycan nağdsız ödəniş sistemlərinin tətbiqi və onlara nəzarətin makro və mikro səviyyədə səciyyəvi xüsusiyyətləri.....	32
2.2. Kommersiya banklarının ödəniş sistemlərindəki rolunun təhlili. (Azərbaycan kommersiya bankları təmsalında).....	38
2.3. Nağdsız hesablaşmaların tətbiqinin əhəmiyyəti, müasir, perspektiv istiqamətləri (müqayisəli).	43
III FƏSİL. NAĞDSIZ ÖDƏNİŞ SİSTEMİNƏ NƏZARƏTDƏ YENİ PERSPEKTİVLƏR VƏ İSTİQAMƏTLƏR	55
3.1. Nağdsız pul dövriyyəsində bank əməliyyatlarının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.	55
3.2. Nağdsız ödənişlər zamanı neqativ halların aradan qaldırılması üçün görülən tədbirlər və nəzarətin düzgün qurulması yolları. (Azərbaycan və dünya praktikasında)	59
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	65
ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	68
CƏDVƏLLƏRİN SİYAHISI	71
ŞƏKİLLƏRİN SİYAHISI	71
QRAFİKLƏRİN SİYAHISI	71

The improvement ways of the of the non-cash money circulation's control. Represented by Azerbaijan bank sector

Abstract

The topicality of the research. Non-cash money circulation and the need to control it together with the integration of advanced technology into financial and payment systems are considered to be one of the key indicators of economic development in many countries. The main reason for the relevance of the topic was that it was investigated in different directions in the dissertation work.

The goals and tasks. The main purpose of the dissertation work is to investigate the control over the operations carried out through the use of innovative payment tools and offers used in our country and in the world, and to make proposals for improving transparency of payments.

Methods. The attitude of the population towards non-cash turnover in modern research was assessed through an online survey and the results were used in the research. The main purpose of the survey is to evaluate people's attitude towards cashless payment instruments from a variety of perspectives.

Database. In the dissertation, the local and foreign literature about the statistical data and innovations mentioned in the Central Bank of the Republic of Azerbaijan, the Statistical Committee, the Ministry of Finance and other official information was used.

Constraints. The relatively new and evolving level of non-cash turnover causes research sources to deal with restrictions.

Results. At the level of monetary and micro-cash non-cash money circulation was assessed and appropriate proposals were made for improvement.

Practical importance of results. This topic can be used as a source for related investigations, and suggestions from other parties may be applied to controlling non-cash money circulation.

Key words: Cash money circulation, non-cash money circulation, plastic cards, payment systems

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ABB.....	Azərbaycan Beynəlxalq Bankı
AYİB.....	Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı
AZİPS.....	Real Vaxt Rejimində Banklararası Milli Hesablaşmalar Sistemi
BMHS.....	Beynəlxalq Milli Hesablaşmalar
EÖS.....	Elektron Ödəniş Sistemi
EP.....	Elektron Pul
MÖS.....	Milli Ödəniş Sistemi
HÖP.....	Hökumət Ödəniş Portalı
XÖHKS.....	Xırda Ödənişlər üzrə Hesablaşma Klirinq Sistemi
KÖMİS.....	Kütləvi Ödənişlər üzrə Mərkəzləşdirilmiş İnformasiya Sistemi
SSRİ.....	Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Beynəlxalq səviyyədə ölkənin iqtisadi inkişafının qiymətləndirilməsi zamanı nağdsız pul dövriyyəsinin miqyası da önəmli faktorlardan biri sayılır. Bunun əsas səbəbi isə odur ki, iqtisadi cəhətdən kifayət qədər inkişaf etmiş ölkələr həm hökumət, həm də əhali olaraq sistemli bir pul-maliyyə mexanizminin onların ictimai rifahı və ödəmələrinin şəffaf və risk baxımından daha az təhlükədə olduğunu fərqləndirir və inkişafını dəstəkləməkdədirlər. İnkişaf etməkdə olan ölkəmizdə bildiyimiz kimi 2015-ci ildə baş verən milli pul vahidimizin devalvasiyası maliyyə-bank sistemimizi və bilavasitə iqtisadiyyatımızı ciddi böhranla üz-üzə qoymuşdur. Xüsusən həmin dövrdəki zərurəti nəzərə alsaq, ödəniş sisteminin nağdsız formada təkmilləşdirilməsi cəmiyyət üçün şəffaf maliyyə bazasının yaradılması üçün vacib məsələdir. Bu zərurəti yaradan başlıca faktorlardan bəhs etsək, ilk növbədə vergi aspektindən vergi subyektlərinin vergidən yayınmasının qarşısı alınır bu isə bilavasitə büdcə daxilolmalarının artmasına və büdcədən maliyyələşən qurumların fəaliyyətinin fiskal cəhətdən tərəddüdlərinin azalmasına səbəb olur. Digər tərəfdən nağdsız ödənişlər zamanı artıq ödəmə, korrupsiya və rüşvət halları minimuma endirilir. Əhali bu tip hallara qarşı sığortalanmış olur. Demək olar ki, dövriyyədə mənbəyi və təyinatı məlum olmayan külli miqdarda pul ona nəzarət imkanını çətinləşdirir və bu da öz növbəsində ölkə qanunvericiliyində və ya beynəlxalq səviyyədə qadağan olunmuş, cinayət sayılan bir çox əməliyyatların həyata keçirilməsinə zəmin yaradır. Bəhs edilən hallar, dissertasiya işinin aktuallığını əsaslandırmaq üçün kifayət edəcək əsasları özündə birləşdirir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi. Ölkə miqyasında nağdsız ödənişlərin artırılması istiqamətində müvafiq tədbirlərin həyata keçirildiyi aydın məsələdir. Problemin qoyuluşu isə görülən işlərin hansı səviyyədə effektiv nəticə verməsini araşdırır və mümkün təklifləri verməyi əhatə edir. Tədqiqatda həm dünya

praktikasından istifadə edilmiş, həm də ölkəmizdə görülən tədbirlə araşdırılmış bundan başqa onlayn anket vasitəsilə əhalinin fikirləri də araşdırılmışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Nağd pulun miqyasının iri olması ayrı-ayrı iqtisadi subyektləri investisiya və kredit imkanlarından məhrum edir, bankların əsas funksiyalarından biri sayılan maliyyə vasitəçiliyini yekun nəticədə xeyli dərəcədə məhdudlaşdırır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, nağd pul dövriyyəsinin əhəmiyyətli həddə üstünlük təşkil etməsi bir sıra struktur problemlərin, o cümlədən şəffaflığın və maliyyə dayanıqlılığının pozulması və ticarət əməliyyatlarının qeyri-mütəşəkkil şəkildə aparılması və bu kimi digər problemlərə gətirib çıxarır.

Dissertasiya işinin əsas məqsədi ölkədə nağdsız ödəniş xidmətlərindən istifadənin kütləvi hal alması, innovativ ödəniş alətlərindən istifadənin genişlənməsi, əhalinin, kiçik və orta biznesin elektron ödəniş sistemlərindən istifadə aktivliyinin daha da artırılması və ödənişlərin şəffaflığını təmin edə bilmək üçün nəzarətin gücləndirilməsi istiqamətində təkliflər verməkdir. Bundan başqa, nağdsız pul dövriyyəsinə nəzarət etmənin təkmilləşdirmə yollarını və bunun iqtisadiyyata gətirə biləcəyi nəticələrin faydasını araşdırmaq da dissertasiya işinin əsas məqsədlərindəndir.

Tədqiqatın predmeti və obyekt. Tədqiqatın predmeti nağdsız ödəniş sistemləri, onların növləri və həyata keçirilmə prinsiplərindən ibarətdir. Tədqiqatın obyektinə isə nağdsız pul dövriyyəsinin tarixi, mənfi və müsbət cəhətləri və ona nəzarət yolları olmaqla araşdırılır.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat işində nəzəri metodlardan istifadə olunmaqla, nağdsız pul dövriyyəsinin ənənəvi, müasir və perspektiv istiqamətləri qeyd edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının, Maliyyə Nazirliyinin və digər rəsmi məlumatlardan istifadə olunmuşdur. Əhalinin müasir dövrdə nağdsız dövriyyəyə münasibəti onlayn sorğu vasitəsilə qiymətləndirilmiş və tədqiqatda nəticələrdən istifadə edilmişdir. Sorğunun əsas məqsədi insanların nağdsız ödəniş alətlərinə münasibətini müxtəlif aspektlərdən qiymətləndirməkdir.

Tədqiqatın informasiya bazası. Dissertasiya işində Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının, Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsinin, Maliyyə Nazirliyinin və digər rəsmi məlumatlarda qeyd olunan statistik göstəricilər və yeniliklərlə bağlı xəbərlərdən, əlavə olaraq mözvdan bəhs edən yerli və xarici ədəbiyyatlardan, internet resurslarında daha əvvəl araşdırılmış məqalələrdən istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri. Nisbətən yeni və əsasən informasiya texnologiyaları ilə bağlı olan sahə olması tədqiqat mövzusunun əsas məhdudiyyətlərindən hesab olunur. Dünyada nağdsız hesablaşmalar kifayət qədər inkişaf etmiş və baza məlumatlar geniş olsa da ölkəmiz üçün spesifik məlumatların tapılması zamanı müəyyən məhdudiyyətlərin ortaya çıxdığı məlum olmuşdur.

Nəticələrin elmi-praktiki əhəmiyyəti. Mövzunun araşdırılması zamanı müxtəlif aspektlərdən nağdsız hesablaşmalar araşdırılmışdır. Bu mövzu əlaqəli araşdırmalar zamanı mənbə olaraq istifadə edilə bilər, bundan başqa edilən təkliflər aidiyyəti şəxslər tərəfindən dəyərləndirilib nağdsız pul dövriyyəsinə nəzarət zamanı tətbiq edilə bilər.

Dissertasiya işinin strukturu və həcmi. Dissertasiya işi 3 fəslə, nəticə və təkliflər və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısını əhatə edir və 71 səhifə həcmindədir. I fəsil “Nağdsız pul dövriyyəsinin mahiyyəti və iqtisadiyyatdakı rolu.” Adlanır və burada nağdsız pul dövriyyəsi haqqında nəzəri biliklər araşdırılmışdır.

“Azərbaycanda nağdsız ödəniş sistemlərinin tətbiqi vəziyyətinin təhlili” başlıqlı ikinci fəsildə isə ödənişlərin tətbiqi və nəzarəti ilə bağlı araşdırmalara yer verilmişdir. Bundan başqa onlayn sorğu nəticələrinə də bu fəsildə yer verilmişdir.

“Nağdsız ödəniş sisteminə nəzarətdə yeni perspektivlər və istiqamətlər” tədqiqatın III fəslidir. Burada ölkəmizdə əsas maliyyə institutları sayılan kommersiya banklarının nağdsız hesablaşmalardakı rolu və təkmilləşdirilmə istiqamətlərinə geniş yer verilmişdir. Bundan başqa nəzarətin düzgün qurulması yolları da fəsildə toxunulan mövzulardandır.

I FƏSİL. NAĞDSIZ PUL DÖVRIYYƏSİNİN MAHIYYƏTİ VƏ İQTİSADİYYATDA ROLU

1.1. Nağdsız pul dövriyyəsinin mahiyyəti, təşkili və ona nəzarətin metodoloji əsasları

Əmək bölgüsü və məhsul mübadiləsinin ilkin dövrlərinin inkişaf mərhələsindən meydana gələn pulun tarixi hələ neçə min illər bundan əvvələ dayanır. Ticari və kommersal proseslərin artması malların və xidmətlərin mübadiləsi üçün universal ekvivalent rolunu oynaya biləcək “əmtəyə” zərurət yaratmışdı. Bəhs olunan səbəblər tədricən pulun tədavülə buraxılması ilə nəticələndi.

İlkin dövrlərinə nəzərən pul sözü gedən illər ərzində böyük təkamül mərhələsi keçmişdir. Belə ki, ilkin olaraq metal, dəmir sikkələr olaraq istifadə olunan pul günümüzdə nağdsız hala gələcək qədər dəyişilmişdir. Fiziki dəyişikliklərindən ziyadə funksional olaraq pul öz klassik məqsədlərindən əlavə xüsusiyyətləri də özündə birləşdirmişdir. Bu gün makro səviyyədə dövlətlər, mikro səviyyədə isə böyük korporativlər, o cümlədən xırda, orta təşkilatlar və digərləri, ayrı-ayrı fiziki şəxslər üçün pul mübadilə vasitəsi kimi ən klassik funksiyasından əlavə iqtisadi alət kimi ən çox istifadə olunan əmtəədir.

Zaman keçdikcə dövriyyədəki nağd pul kütləsinin artımı ona nəzarət tələbini də yaratdı. Çünki dövriyyədə külli miqdarda mənbəyi və axını bilinməyən pulun olması ictimai səviyyədə böyük təhlükələrin yaranmasına səbəb ola bilər. Buna görə də pul kütləsinə nəzarət makro səviyyədə həll olunmalı olan bir mühüm məsələdir. Azərbaycan və əksər ölkələrdə nağd pulların emissiyası ilə yanaşı pulun dövriyyəsinə nəzarət Mərkəzi Bankın funksiyalarından biridir. Ümumilikdə, ölkəmizdə nəzarət funksiyasını yerinə yetirən qurum Mərkəzi Bank idisə, 2016-cı ildə yaradılan Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası da fərqli aspektdən maliyyə institutlarına

nəzarəti həyata keçirir. Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası hansı qurumların nəzarətindən məsuldur? Və onu Mərkəzi Bankın nəzarətindən fərqləndirən nədir?

Mərkəzi Bank pul və valyuta siyasətini müəyyən edir, nağd pulun dövriyyəsini təşkil edir və nəzarət edir, manatın məzənnəsini sabit saxlayır, sərəncamda olan qızıl-valyuta ehtiyatlarını saxlayır, idarə edir və digər monetar fəaliyyətlərlə məşğuldursa, sığorta, investisiya fondları, kredit təşkilatları, qiymətli kağızlar bazarı, (bank və bank olmayan kredit təşkilatları) və nağdsız hesablaşma sistemlərinin fəaliyyətin, tənzimlənməsi, lisenziyalaşdırılması və ona nəzarət edilməsi vəzifələri isə Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasına aiddir.

Ümumiyyətlə, dövriyyədəki külli miqdarda nağd pula nəzarət etmək olduqca mürəkkəb prosesdir. Bundan başqa, nağd pulun miqyasının iri olması ayrı-ayrı iqtisadi subyektləri investisiya və kredit imkanlarından məhrum edir, bankların əsas funksiyalarından biri sayılan maliyyə vasitəçiliyini yekun nəticədə xeyli dərəcədə məhdudlaşdırır. Nağd pul dövriyyəsinin əhəmiyyətli həddə üstünlük təşkil etməsi bir sıra struktur problemlərin, o cümlədən şəffaflığın və maliyyə dayanıqlılığının pozulması və ticarət əməliyyatlarının qeyri-mütəşəkkil şəkildə aparılması və bu kimi digər problemlərə gətirib çıxarır.

Bəs nağdsız hesablaşmalar nədir və necə həyata keçirilir? Nağdsız hesablaşmalar dedikdə, bank hesabları arasında mübadəliylə yanaşı ödəniş terminalları və digər elektron ödəniş vasitələləri ilə edilən köçürmələr başa düşülür. Burada tərəflərin pul vəsaitini köçürmək üçün birbaşa nağd qaydada bank hesabına köçürməsi də nağdsız hesablaşma forması sayılır.

Elektron ödəniş sistemlərinin fəaliyyət mexanizmi əhaliyə istehsal və xidmət sferasında bankomatların, elektron hesablaşma sistemləri və plastik kartlar vasitəsilə ödənişlərin həyata keçirilməsini təmin edir. Plastik kartları ölkəmizdə daha çox kommersiya bankları istehsal edir və onların istifadəsi cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin müxtəlif təyinatlarına uyğun olaraq həyata keçirilir. Plastik kartlar istehsal məqsədi və öz vəzifələrini icra etmək əhəmiyyətindən asılı olmadan mühüm

oxşar xüsusiyyətləri özlərində cəmləyirlər. Bu o deməkdir ki, onlar məntiqi proqramlar tərəfindən xüsusi texnoloji alqoritmlərin nəticəsi olaraq müəyyən olunmuş informasilardan ibarət məcmusunu özlərində saxlayırlar. Müxtəlif məqsədlər dedikdə, sözü gedən kartlar müxtəlif dövlət və özəl qurumlara ödənişləri, pul köçürmələrini həyata keçirmək və ya kredit kartları olaraq hissə-hissə ödənişlər etmək və sair məqsədlərlə istifadə edilə bilər.

Plastik kartlarla nağdsız pul dövriyyəsi prosessinq təşkilatları tərəfindən həyata keçirilir. Ölkə qanunvericiliyinə görə prosessinq təşkilatı dövlət qeydiyyatına alınmış və plastik kartlar vasitəsilə əməliyyatların yığılması, emalı və ötürülməsi, bundan başqa kartların emissiyası kimi texniki xidmətlər göstərən hüquqi şəxslərdir.

Prosessinq təşkilatlarının qanuni tərəfi Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının “Prosessinq təşkilatlarına icazələrin verilməsi və prosessinq fəaliyyətinə nəzarət” adlı Qaydalar toplusu ilə tənzimlənir. Buraya başlıca olaraq fəaliyyətin həyata keçirilməsi, o cümlədən yaradılan sistemin etibarlılığı və ona nəzarət qaydaları haqqında mühüm qaydalar öz əksini tapmışdır. Hazırda ölkəmizdə 3 prosessinq təşkilatı vardır: (Məmmədov. Z.F., 2003, ss. 65-67)

İlk prosessinq təşkilatı 1996-cı ildə əsası qoyulan “AzeriCard”-dır. “AzeriCard” region və ətraf ərazilərdə, daha dəqiq desək Orta Asiya və Qafqazda plastik kart xidmətlərinin qurulması məqsədi ilə 1997-ci ildən fəaliyyətinə başlamışdır və “Azərbaycan Beynəlxalq Bankı”na törəmə müəsisəsidir. İlk mərhələdə VISA və MasterCard-ın bütün standartlarına tam şəkildə uyğunlaşdırılan şirkət fəaliyyətə başladığı andan etibarən ilk 24 saatlıq Müştərilərə Dəstək Xidməti formatını da bərabərində gətirmişdi.

“AzeriCard”-a qlobal sferadakı aparıcı kart təminatçısı olan şirkətlər tərəfindən embossinq/şifrələnmə mərkəzi statusları qazanmışdır. Bunlara misal olaraq Eurocard-Mastercard, VISA Electron, Cirrus/Maestro və sair adını çəkmək olar. Ödəmə kartlarının emissiyası və qəbulu üzrə “AzeriCard” MasterCard və VISA kimi beynəlxalq kart təşkilatlarında tam sertifikatlaşdırılmışdır.

“AzeriCard”ın və eyni zamanda “ABB” ASC-nin xronologiyasına baxsaq 2000-ci ilin əvvəllərində American Express beynəlxalq kart təşkilatında da plastik kartlar üzrə sertifikatlaşdırma keçdiklərini görürük. Növbəti hadisə isə 1 may 2008 tarixinə təsadüf edir. Belə ki, bu tarixdə “AzeriCard” prosesinq mərkəzi və “Azərbaycan Beynəlxalq Bank” ASC həmin kart təşkilatından plastik kartların emissiyası üzrə xüsusi hüquq əldə etmişdir.

Günümüzdə “AzeriCard” inkişaf edən texnologiyanın tətbiqini özündə əks etdirir. Yaradılan yeni sistem məlumat bazası sistemləri içərisində öz mükəmməl mexanizmi ilə fərqlənən “Oracle”-da qurulmuşdur. Bu isə istənilən qlobal və yerli əməliyyatların həyata keçirilməsinə şərait yaradır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, sözü gedən sistem Visa, MasterCard, Diners Club, American express kimi sahəsində aparıcı təşkilatlar hesab edilən beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq edir.

“AzeriCard” prosesinq təşkilatı özündə yüksək texnologiya bazasına məxsus imkanları birləşdirməklə nağdsız hesablaşmalar sahəsində günümüzdə çox istifadə edilən əsas funksiyaları özündə cəmləşdirir. Buraya kommunal xidmətlər, mobil və şəhər telefonları, müvafiq dövlət orqanlarına, o cümlədən gömrük və vergi ödənişlər, “İnternet banking” , SMS Xəbərdarlıq, “card to card” və başqa xidmətlər daxildir.

Prosesinq təşkilatı kimi “AzeriCard” elektron ticarətlə bağlı əməliyyatlara inteqrasiyanı tamamlamaq üçün zəruri olan bütün prosesləri MasterCard və VISA qlobal kart mərkəzlərində tamamlamışlar. “AzeriCard” nağdsız ödənişlərin nəzarətini gücləndirmək və istifadəçilərin ödənişlərinin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi ilə “MasterCar Secure Code” və “3D Secure Verified by VISA” kimi yüksək texnologiyalarının tətbiqini də özündə cəmləşdirmişdir.

KÖMİS-dən istifadə edərək ödəmələrin həyat keçirilməsi isə 2010-cu ilin ortalarına təsadüf edir. Bunun nəticəsində müvafiq kart sahibləri su, qaz və digər kommunal borclarını ödəyə bilirdilər. Simsiz Pos-terminalların quraşdırılması da bu dövrə təsadüf edir.

Ölkəmizdə növbəti prossessinq təşkilatının yaranması isə 9 dekabr 2004-ci il tarixli Fərmanla təsdiq olunmuşdur. “Millikart” MMC adlanan növbəti prossessinq mərkəzinin yaradılması “Azərbaycan Respublikasının MÖS İnkişafı üzrə 2005 2007-ci il üçün Dövlət Proqramı”nın icrası çərçivəsi daxilində eyni zamanda Dünya Bankının da dəstəyi ilə “MilliKart” prossessinq mərkəzi Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankında fəaliyyəti ilə bağlıdır. Bu tarix 3 yanvar 2005-ci ilə təsadüf edir ki, növbəti addım isə 14 iyul 2006-cı ildə “MilliKart” MMC-nin təsis edilməsi olmuşdur. Aşağıda sadalanan banklar təsisçilər siyahısına daxildir:

“AtaBank” ASC, “Amrahbank” ASC, “Rabitəbank” ASC, “Turanbank” ASC, “Azər- Türk Bank” ASC, “Xalq Bank” ASC, “Bank Respublika” ASC, “Bank of Baku” ASC, “Azərbaycan Sənaye Bankı” ASC “AccessBank” ASC, “Unibank” KB ASC, .

Ölkəmiz nağdsız hesablaşmaların genişləndirilməsi məqsədini özündə ehtiva edən planlarından bir digərinin nəticəsi olaraq də AYİB nizamnamə kapitalında iştirakı üçün müvafiq niyyətini irəli sürmüş nəticədə isə 2008-ci il 30 dekabr tarixində təsisçilər siyahısına daxil olması ilə bağlı Sazişi imzalamışdır. Təsisçilərdə olan dəyişiklər uyğun olaraq nizamnamənin dövlət qeydiyyatında öz əksini tapmışdır.

“MilliKart” MMC prossessinq mərkəzi olaraq MasterCard və VISA kimi qlobal plastik kart mərkəzləri tərəfindən sertifikasiya əldə etmiş və sözügedən təşkilatların qeydiyyatında MSP (Member Service Provider) və TPP (Third Party Processo) kimi qeyd olunmuşdur.

“MilliKart MMC”, “GoldenPay” MMC və “Unibank” KB ASC arasında olan sıx əməkdaşlığın nəticəsi olaraq elektron ticarət xidmətinin qabaqcıl texnologiyadan istifadə edilərək istismara verilmişdir. Burada etibarlılıq və təhlükə risklərinin minimum olması üçün “3-D Secure” texnologiyalarından istifadə etmişdir. Bu texnologiyalar aparıcı qlobal kart mərkəzləri olan VISA və MasterCard təşkilatlarının müvafiq sertifikasiyalarına uyğun olaraq aparılmışdır.

Son olaraq ölkəmizdə nağdsız hesablaşmaların səviyyəsini yüksəltmək və müştəri xidmətləri sahəsində operativliyi artırmaq məqsədilə 5 may 2009-cu il tarixində ekvayrinq şəbəkəsi və ödəniş kart bazası olan “KapitalKart” yaradılmışdır. “Kapital Bank” ASC tərəfindən irəli sürülən tenderdə Rusiyanın “Compas Plus” şirkəti qalib olmuş və nəticədə bankın daxili prosesinq sisteminin yaradılması məqsədilə “AzeriCard” MMC-dən “KapitalKart” daxili prosesinq sisteminə bankın kart bazası miqrasiya edilmişdir. Hazırda mərkəz “Kapital Bank” ASC-ə aid olmaqla onun daxili bazasına xidmət edir və müvafiq olaraq beynəlxalq kart təşkilatları olan VISA və MasterCard tərəfindən tam şəkildə sertifikatları əldə etmişdir. “KapitalKart” prosesinq mərkəzi nağdsız hesablaşmalar sahəsində bir çox əməliyyatları özündə birləşdirir. Kart hesablarının dəstəklənməsi və kartlar arasındakı mübadilə onlara misal sayıla bilər. Bundan başqa nəzarət tərəfindən “KapitalKart”ın xüsusi proqramı ilə günün 24 saati monitorinq xidməti də mövcuddur.

Nağdsız ödənişləri situmullaşdırmaq məqsədini də özündə birləşdirən “KapitalKart” 2010-cu ilin iyun ayında GPRS və Ethernet tipindəki POS-terminalları quraşdırmağa başlamışdır. Müştəri xidmətinin keyfiyyətini artırmağı da başlıca məqsədlərindən olan “KapitalKart” prosesinq mərkəzinin “SMS İnfо”, “İnternet Banking” və “SMS banking” kimi xidmətləri müştərilərin istismarına vermişdir. Bu xidmətlər vasitəsilə kommunal, mobil kimi ödənişləri həyata keçirməklə yanaşı cari vaxt rejiminə uyğun olaraq kart hesabına olan mədaxillər haqqında məlumatları da istifadəçilərə təqdim edir.

Burada təhlükəsizliyi yüksək həddə saxlamaq üçün “3-D Secure” texnologiyalarını tətbiq edir. Bunun üçün MasterCard və VISA beynəlxalq kart mərkəzlərinin təqdim etdiyi müvafiq olaraq “Verified by VISA” və “SecureCode” proqramları üzrə sertifikatları da əldə etmişdir.

Beynəlxalq kart təşkilatlarından ilki “VISA Int” beynəlxalq kart mərkəzi 1958-ci ildə San-Fransiskodakı “Bank of America” tərəfindən BankAmericard adlı kartı emissiya buraxmışdır. 1965-ci ildən isə həmin kartın emissiya hüququ digər yerli

banklarla da bölüşdürülməyə başlamışdı. Növbəti dövrdə isə daha dəqiq desək, 1970-ci ildə isə BankAmericard kartlarının emissiyası ilə məşğul olan banklar birləşərək yeni bir kompaniya yaratdılar. Bu kompaniya “National BankAmericard Int.” (NBI) adlanırdı. 1974-cü ildə isə ABŞ-dan kənarında fəaliyyət göstərən BankAmericard adlanan kartları emissiyası ilə məşğul olan banklar “International Bankcard Company” (IBANCO) yaratmışdılar (Alper, 2000, ss. 31-32).

1977-ci ildə edilən dəyişiklikdən sonra NBI kompaniyası VISA USA adlanmağa başlayarkən, IBANCO kompaniyası VISA International adlanırdı. BankAmericard isə VISA kart adlandırılmağa başlanmışdı.

VISA kartların əsas üstünlüklərindən başlıcası odur ki, onu dünyanın istənilən yerində istifadə etmək olar. Daha çox məhdud gəlirli müştərilərə təqdim olunan bu kartın əsas istifadəçiləri tələbə və gənclər, ilk dəfə kart istifadə edənlər və sairidir. “VISA Elektron” kartlarını əldə edən zaman avtorizasiya aparılması tələb olunur ki, bu da həm bank, həm də müştərilər tərəfindən daha əlverişli sayılır.

Daha geniş kütləyə xitam edən “VISA Classic” kartlarının imkanları daha genişdir. Əsasən orta gəlirli əhali üçün nəzərdə tutulan bu kartlar VISA loqotipində əməliyyatların aparılmasına imkan verən bütün yerlərdə istifadə edilə bilər. Bu kartların üzərində qabardılmış formada “VISA Classic” sözünü oxuya bilərik.

Daha çox bankların etibarlı müştərilərinə təqdim olunan “VISA Gold” kartının bir sıra üstünlükləri vardır. Kart sahiblərinə “VISA Special Offers” beynəlxalq proqramı üzrə endirimləri təklif edilir. Bəzi əlverişli təkliflər də bu kartlarda vardır. Kartın rəngi onun adından da göründüyü kimi qızılıdır.

“VISA GOLD” kartlarının inkişafının növbəti mərhələsi sayılan “VISA Platinum” kartları sahibinin yüksək statusuna uyğun olan xidmət və funksiyaları ilə fərqlənir.

Kartların iyerarxik strukturunda ən yüksək mövqedə dayanan “VISA Infinite” kartı sahibinə digər kartlardan fərqlənən xüsusi xidmətlərdən ibarət paket təklif olunur. Bu üstünlüklərə bir milyon ABŞ dolları miqyasında səyahətlər zamanı sığortanı, unikal diskont proqramları, dünyanın bir çox yerində endirimləri və 24 saat

aktiv olan menecer dəstəyini sadalamaq olar. Emitent tərəfdən asılı olaraq bu kartların xərc limitləri və sair fərqlənir.

Texnologiyanın sürətli inkişaf etdiyi bu dövrdə VISA kartları daha çox elektron ticarətə yönəlmiş, yalnız internet şəbəkələrində istifadə edilə bilən yeni kart təklif edirdi. “VISA Virtual” öz xüsusi nömrəsi və istifadə tarixinin məhdudluğu ilə fərqlənir. VISA kartlarının şablon parametrlərinə sahib olmayan bu kart ancaq internətdən istifadə zamanı nəzərdə tutulmuşdur.

Bir digər kart növü olan VISA Prepaid isə daimi olan hesab nömrələrinə bağlı deyildir. Buna görə də adətən gündəlik ödənişlər üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu kartların əsas üstünlüyü burada hər hansı ad və ya qeyd olmadığından onu müştərinin banka dərhal müraciət edərək əldə edə bilməsidir.

Yuxarıda bəhs edilən kartlar əsasən fiziki şəxslər üçün nəzərdə tutulmuşdur. “VISA Int” qlobal kart təşkilatı korporativ müştəriləri də nəzərə alaraq onların effektiv maliyyə sistemində sahib olmaları üçün bəzi korporativ kommersiya kartları işləyib hazırlamışdır. Biznesin həcmələrinə görə iri, orta və kiçik sahibkar profillərini nəzər alan təşkilat onların tələblərinə uyğun kartları hazırlamışdır. Bu kateqoriyadan olan kartlara “VISA Distribution”, “VISA Corporate”, “VISA Business Electron”, “VISA Business”, “VISA Business Gold” kimi kartları aid etmək olar. Bu kartlar təşkilatın cari hesabına bərkidilmiş olsa da, ayrı-ayrılıqda həmsinə öz fərdi limitini müəyyən etmək imkanı verir. Biznes fəaliyyəti ilə məşğul olan istifadəçilər bu kartlarla əməkdaşlıq etdikləri zaman onların vəsaitlərini idarə edilməsi və mühasibatlıq hesabatı olduqca sadə formaya çevrilir.

Əsasən işçi heyətinin sayı 50 nəfərə qədər olan orta səviyyəli müəssisələrdə müxtəlif gündəlik həyata keçirilən ödənişlərin aparılması üçün nəzərdə tutulan “VISA Business” kartları adətən nümayəndəli və ezamiyyə xərclərinin, şikrətin kommunal xidmətlərini təmin edən ödənişlərin, həmçinin idarə üçün nəzərdə tutulan avadanlıqlarının, dəftərxanada istifadə olunan malların və proqram təminatının əldə edilməsi ilə bağlı xərclərin uçotunu aparmaq məqsədilə istifadə olunur.

Belə bir sistemin əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, xırda və orta səviyyəli müəssisələrin rəhbərliyinə xərcləri iş və şəxsi maddələrini ayırmağa, həmçinin nağd pulun dövriyyəsinə nəzarətdə saxlayıb uçotunu aparmağa imkan verir. Müvafiq bankların “VISA Business” kartlarının hesablarına uyğun olaraq ətraflı məlumat təqdim etmələri müəssisələrə imkan verir ki, xərclərini effektiv formada qruplaşdırıb bilsinlər. Bu isə vergi və digər əlaqəli qurumlara gedəcək olan hesabatların təşkil olunması prinsiplərini sadələşdirir.

Kartlardan ilk olaraq “VISA Business Electron” kartlarından danışsaq, burada iki kartın üstün xüsusiyyətlərinin birlikdə cəmləndiyini görürük. Belə ki, Kart özündə həm “VISA Business” kartının həm rahatlığını və universallığını, həm də “VISA Electron” kartlarına məxsus yüksək təhlükəsizliyi ehtiva edir. Bu kart əsasən iri korporativlərin inzibati işçiləri üçün əlverişlidir.

“VISA Business Electron” kartı ilə bir sıra bənzər xüsusiyyətlərə malik olan “VISA Business Gold” kartları limit baxımından daha çox yüksək xərc ortalaması ilə fərqlənərək yüksək səviyyəli və ortasəviyyəli rəhbərlər üçün daha çox uyğundur.

Bir digər kart növü olan “VISA Corporate” kartları isə əsasən əməkdaşların ezamiyyə və yaxud başqa yerlərə nümayəndəlikləri zaman yaranan xərcləri ödəmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu xərclərə mehmanxana, aviabilet alışları və sairələri aid etmək olar. Bir digər üstünlüyü də rəhbərliyin əməkdaşların xərcləri üstündə nəzarəti həyata keçirməsinə şərait yarada bilməsidir.

Daha çox ofis ehtiyacları üzrə yaranan xərcləri ödəmək üçün nəzərdə tutulmuş “VISA Purchasing” kartları orta və iri korporativ şirkətlər üçün nəzərdə tutulmuşdur və əsasən inzibati işlərə cavabdeh olan işçilərə verilir. Bu kartın əsas üstünlüyü odur ki, böyük olmayan alışlar zamanı tələb olunan rəsmiləşdirmələrdən istifadəçiləri azad edir.

Bu tiptəki kartlara bank hesabları qarşısında təqdim olunacaq xüsusi növ hesabat tələbləri qoyulur. Hansıki bu tələblərə görə təşkilatlar öz xərclərini həm idarə edə

bilər, həm də müvafiq olaraq xərc azaldırılması üçün tədbirləri görə bilərlər. Eyni zamanda lazım olduğu vaxt təchizatçı şirkətlə müvafiq danışıqları da apara bilərlər.

VISA təşkilatından bəhs edərək onun məhsullarının bunlarla məhdudlaşmadığını müxtəlif üstünlüklərlə fərqlənən digər növlərinin də olduğunu qeyd etmək lazımdır. Bir digər aparıcı kart təşkilatı sayılan “MasterCard Incorporated” beynəlxalq kart təşkilatının yaranma tarixi 1966-cı ilə təsadüf edir (Basel, 2001, s. 6).

Amerika Birləşmiş Ştatları ərazisindəki bir sıra banklar tərəfindən Banklararası Kart Assosiasiyası yaradıldı. Bu asosiasiya Interbank Card Association (ICA) adlanırdı və onun yaradılması ilə öz kartlarını emissiya etməyə başladılar. ICA öz fəaliyyətini genişləndirmək məqsədilə sonrakı dövrdə Western States Bankcard Association ilə birləşərək 1979-cu ildə “MasterCard International”ın yaranması ilə nəticələndi. Fəaliyyət sferası əsasən Avropa olan “Europay International” və ABŞ-da fəaliyyətə göstərən “MasterCard International” artıq 30 ildən çoxdur davam edən qarşılıqlı əməkdaşlığın nəticəsi olaraq 2002-ci ilin iyul ayında “MasterCard Incorporated” adlı beynəlxalq təşkilatı yaratdılar. VISA kart təşkilatı kimi MasterCard da əhalinin müxtəlif qruplarına xitab edə biləcək müxtəlif növlərdə kartlar təklif edir. Aşağıda həmin kartlar və onların əsas fərqləndirici xüsusiyyətlərindən bəhs olunur:

İlk bəhs edəcəyimiz kart Cirrus/Maestro kartıdır. Bu kartlar gəlir səviyyəsinə fərq qoyulmadan hər bir kəsə təqdim olunur. Elektron hesablaşmalar üçün debet kart sayılan kartın bir sıra üstünlükləri vardır. Çünki kartlar Cirrus beynəlxalq bankomatlar sistemində (bu da bütün dünya üzərində 900 mindən artıq bankomat deməkdir) nağd pulu əldə etmək imkanını dəstəkləyir. Eyni zamanda Maestro beynəlxalq sisteminə məxsus postterminalların olduğu ticarət yerlətində məhsul və xidmətlərdən faydalana bilmək imkanı da kartın xüsusiyyətlərindən biridir. Bir qayda olaraq kart emboss edilmir. Və buna görə də ticarət zamanı imprinterdə onlardan istifadə etmək mümkün deyildir. Ona görə də bütün əməliyyatlar zamanı kartın avtorizasiya olunması tələb edilir. Bu akrtlar adətən yeni müştərilər və yaxud bankla əlaqəsi məhdud səviyyədə olan müştərilər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Kredit kartlarının iyerarxiyasına baxsaq, ilkin səviyyəli kredit kartı sayılan “MasterCard Electronic” kartı müştərilərin xüsusi seqmenti üçün nəzərdə tutulmuşdur. Buraya daha çox kredit tarixçəsi olmayan və ya daha az olan, lakin şəxsi bank və kredit keçmiş kredit imkanların istifadə etməyə imkan verən müştərilər aiddir. Kartın əsas məqsəd əhali üçün nəzərdə tutulmuş kütləvi istehlak kreditləşməsi layihələrində baş verən risklərin minimuma endirilməsidir. Kredit kartı məhdud funksiyalı olsa da aşağıdakı xüsusiyyətlər səciyyələndirilir:

- Burada elekttron avtorizasiya edilməsi məcburidir.
- Bu kartlar emboss edilməyiblər.
- Avtorizasiya limiti bu kartlar üçün yoxdur.
- Ani kredit kartı olaraq istifadə edilə bilərlər.
- Kartların əsas xüsusiyyəti isə pərakəndə iaşə, ticarət və digər xidmət sahələrində istifadə edilə bilməsidir.
- Nağd pul isə ancaq bankomatlar tərəfindən əldə edilir.

Kartların növlərindən bəhs edərkən növbəti kart “MasterCard Standard”dır. Bu kartlar əhalinin daha çox stabil gəlirləri olan orta səviyyəli müştəriləri üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu kartlar elə müştərilər üçün nəzərdə tutulmuşdur ki, onların kredit tarixçəsi kartı əldə etməyə imkan versədə VIP xidmətlərin də dəstəklənməsinə kifayət edən səviyyədə deyildir. Bu kartlarla nağd pulun əldə edilməsi ilə yanaşı, pərakəndə satış, ticarət hətta internet dükənlər də daxil olmaqla istənilən ödənişləri etmək mümkündür. Kartlar avtorizasiya zamanı həm elektron həm də, səsli avtorizasiyanı dəstəkləyirlər (Harper, 2013, s. 46).

Ödəniş sistemlərində premium kartları içərisində birinci hətta baza kart hesab olunan “MasterCard Gold” öz sahibinə təqdim etdiyi yüksək keyfiyyət göstəriciləri ilə fərqlənir. Bu kartın eyni qrupun orta səviyyəli kartlarından fərqləndirici xüsusiyyətləri əsasən onun limiti ilə fərqlənir. Belə ki, 500 ABŞ dolları həcmində başlayan limitləri olan kartın eyni zamanda yüksək kredit xətti imkanları ilə səciyyələnir. Bu karta sahib olan istifadəçilər onlara 24 saat xidmət göstərən müştəri

xidmətləri, bloklaşdırılma, dəyişdirilmə və təcili nağd pul vəsaiti əldə etmək kimi imkanlara da sahibdir. Kredit kartı olaraq bu kartlar koorparativlərin yuxarı səviyyəli rəhbərliyi və öz iş fəaliyyətinə bağlı olaraq çox zaman səfərlərdə olan fiziki şəxslər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

“MasterCard Gold” kartı üçün nəzərdə tutulan xidmətlər də daxil olmaqla ondan daha üstün xidmətləri də özündə birləşdirən “MasterCard Platinum” kartı daha çox gəlir səviyyəsinə məxsus olan müştərilər üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu kart sahiblərinin əsas üstünlüyü onların dünyanın bir çox restoran və mehmanxanalarında o cümlədən havalimanlarında diskount əldə etmələridir. Bu kartlara xidmət göstərən xidmət müəssisələri Platinum MasterCard Collection adlı qrupun adı altında birləşmişdir. Bu kartın sahiblərinə eyni zamanda sığorta ilə bağlı geniş imkanlar paketi təqdim olunur. Kart həmçinin kredit məhsulları siyahısındadır.

Bundan əvvəl bəhs etdiyimiz kartlar müxtəlif səviyyələrdə olsa da xərc limitlərinə görə fərqlənirdilər. Növbəti kart isə MasterCard World Signia adlanır və əvvəlcədən müəyyən edilmiş xərc limiti olmaması ilə səciyyələnir. Xərc limitinin olmamasına sahibinə tam maliyyə müstəqilliyi qazandırır. Bundan başqa kart sahibləri üçün nəzərdə tutulan güzəşt proqramları müəyyən dövrə uyğun olaraq məhdudlaşmır. Bu güzəşt sxemi “MasterCard Platinum”la bənzəsə də fərqləndirici cəhəti də vardır. Belə ki 24 saat fəaliyyət göstərən müştəri xidmətləri vasitəsilə müştəri xidməti keyfiyyətinə diqqət olduqca yüksəldilmişdir. Kart kredit məhsullarına aid edilir. Bu növ kartı emissiya etmək hüququnu əldə etmək üçün bank özü də qiymətləndirilir. Öz təqdim etdiyi xidmət səviyyəsinə görə VIP qiymətləndirmə hesab olunan banklar kartı emissiya edə bilər.

Əsasən fiziki şəxslər üçün nəzərdə tutulmuş kartlardan bəhs etdikdən sonra korporativlər üçün nəzərdə tutulan kartlar haqqında da ümumi və fərqləndirici xüsusiyyətlər vardır. Banklar tərəfindən korporativ proqramlar üçün nəzərdə tutulan kartların əsas göstəriciləri onların təşkilatın müəyyən həcmdə vəsait xərcləmək səlahiyyətində olan işçiləri üçün nəzərdə tutulmuş olmasıdır. Burada əsas istifadə

olunan kart “MasterCard Business” sayılır. O həm iri beynəlxalq korporativlər, həm də biznes strukturunun daha çox xırda həcmli sayılan segmentləri üçün nəzərdə tutulmuşdur. Təşkilatın fəaliyyəti ilə bağlı xərcləri ödəmək və effektiv olaraq nəzarətdə saxlamaq üçün nəzərdə tutulan bu kartlar vasitəsilə təşkilat öz xərclərini optimallaşdırmaq imkanını da əldə edə bilirlər.

Adsız kart kimi səciyyələnən “Maestro Prepaid” kartları öncədən ödənilmiş olması ilə də fərqlənir. Bu kartları əldə etmək vaxt baxımından çox sərfəlidir. Sadəcə 10-12 dəqiqəyə əldə olunan kartları kart sahibi istifadə üçün üçüncü şəxslərə də verə bilirlər. Kartla əməliyyatlar isə mütləq olaraq elektron olaraq avtorizasiya edilməlidir.

Dünya üstündə əsas iki aparıcı kart təşkilatı olsa da son illərdə müxtəlif dünya ölkələrində emissiya edilən kartlar öz xidmət və keyfiyyət göstəricilərinə görə fərqlənilir. Bunlardan biri də “American Express” beynəlxalq kart mərkəzidir. Bu kartlar ABŞ-da fəaliyyət göstərən eyniadlı kompaniya tərəfindən emissiya edilsə də qarşılıqlı əməkdaşlıq əldə edən digər banklar da onun paylanması hüququnun əldə edə bilirlər (Məmmədov, 2012, s. 213)

“American Express” kompaniyasının keçmişi hələ 1841-ci ilə təsadüf edir. Belə ki, 1841-ci ildə Amerika vətəndaşı olan Henri Uels Nyu-York şəhərində müxtəlif çatdırılma işləri ilə məşğul olurdu. Əvvəllər onun çatdırdıqları məhullar, pul vəsaitləri və sənədlərlə məhdudlaşır. 1850-ci ildə isə o, Djan Farqo ilə birlikdə daha geniş xidmətlər təklif edən çatdırılma kompaniyası olan “American Express” adlı şirkəti qurdu. Onlar artıq yüklərin daşınması, sonrakı dövrlərdə isə teleqraf və poçt xidmətini dəstəkləyə bilirdilər. İlk dəfə American Express kartlarının emissiya edilməsi isə 1958-ci ilə təsadüf edir. Valyuta olaraq ancaq ABŞ dollarını dəstəkləyən bu kartlar həm fiziki, həm də hüquqi şəxslər üçün nəzərdə tutulmuşdur. (Heide, 2016, ss. 307-320)

Kompaniyanın emissiya etdiyi kartlar aşağıda qeyd olunan kartlardan ibarətdir:

- Şəxsi kartlar
- Qızıl

- Platin
- Centurion

Bu kartların içərisinə ən mükəmməli “American Express Centurion Card” hesab olunur. Kartın aylıq xərc limiti 75000 ABŞ dolları olmaqla bərabər başqa imtiyazlara da sahibdir. Bunlara misal olaraq turistlərin illik sığortalanması və kompaniyanın keçirdiyi xüsusi layihələrdə iştirak hüququ onlardan bir-neçəsidir. Bu iştirak hüququ sahibinə mükafatlar, yüksəksəviyyəli otellərin və sairlərin qazanılması kimi layihələrdə iştirak etmək hüququnu verir.

Günümüzdə kart emissiyası ilə məşğul olan digər qabaqcıl təşkilatlardan biri də “Japan Credit Bureau” (JCB) beynəlxalq kart mərkəzidir. 1961-cı ildə Yaponiyada yaradılan təşkilat əvvəllər ölkə daxilində fəaliyyət göstərsələr də öz bazasını 1981-cildən ABŞ kart bazalarına daxil etməyə nail olmuşdur. Nəticədə isə digər dövlətlərlə də xidmət göstərmək imkanı qazanmışdır. Hazırda dünyanın 190-dan çox ölkəsində fəaliyyət göstərən şirkət “Mitsuwa JCB Card”, “JCB Standard Card”, “Marukai JCB Card” kimi kart məhsullarını da müştərilərinə təqdim edir. Bu kart məhsulları üzrə sahibi “JCB Cash Back Program” üstünlüyü əldə edir ki, bununla da xərcləmələr zamanı müəyyən faiz həcmində gəlir qazanmaq mümkündür. Bir digər üstünlüyü isə illik xidmət haqqınının tələb olunmamasıdır. “JCB Standard Card”ları üzrə “JCB cash back programı”ı vasitəsilə 100 ABŞ dolları həcmində əməliyyat edildiyi zamanı 1 ABŞ dolları dəyərində 1 xal əldə etmək şansı yaranır. Kart öz sahibinə sığorta və səyahətlər zamanı da müəyyən güzəştlər qazandırır.

Çində fəaliyyət göstərən yeganə milli bank kartı assosiyasının yaranması 2002-ci ilə təsadüf edir. O ilkin olaraq “China UnionPay Co. Ltd” (CUP) adı altında fəaliyyətə başlamışdır. 2003-ci ildə isə yerli banklarla birlikdə “UnionPay” adlı müstəqil kart brendini emissiya etməyə başladılar. Fəaliyyətini genişləndirməyə əsasən 2004-cü ildə başlayan təşkilat hazırda global miqyasda 25-dən çox ölkəyə öz xidmətlərini təklif etmək imkanına sahibdir.

Nağdsız hesablaşmalar haqqında ümumi məlumat verərkən yerli və qlobal səviyyədə olan prosessinq təşkilatları və onların emissiya etdikləri kartlardan kifayət qədər məlumatı çatdırdıq. Kartlar günümüzdə nağdsız hesablaşmalar zamanı əsas istifadə edilən alət olması ilə yanaşı. Keçmişdə də ilkin nağdsız hesablaşma vasitələrindən biri hesab olunurdu. Ölkəmizdə və dünyada kifayət edən texnoloji bazaya sahib olunan şirkətlər onun emissiyası üçün müvafiq adı yuxarıda çəkilən sertifikatları əldə etməklə və qanunvericilik tələblərinə cavab verməklə bu fəaliyyət ilə məşğul ola bilərlər.

1.2. Nağdsız pul dövriyyəsinə nəzarətin dünya təcrübəsi

Dünyada nağdsız hesablaşmaların tarixi daha qədim dövrlərə təsadüf edir. Burada biz ilkin olaraq İngiltərədə baş verən sənaye inqilabını və ardınca gələn tarixi hadisələrin adını çəkə bilərik. Hadisələrin xronologiyası aşağıdakı kimi davam edib günümüzdəki yüksək inkişaf etmiş nağdsız pul dövriyyəsi vəziyyətinə gəlib çıxmışdır.

Nağdsız hesablaşmaların inkişaf tarixinin əsası XVII-XVIII əsrlərə təsadüf edən İngiltərə sənayədsindəki inqilabi hadisələr ilk səhmdar banklarının yaranmasına o da öz növbəsində nağdsız hesablaşmaların inkişafına təkan verdi. Kartların ödəniş vasitələri kimi istifadə edilməsinin tarixi isə XIX əsrin axırlarında yenə İngiltərədə olmuşdur. (Şükürzadə, 2015, s. 23)

XVII-XVIII əsrlərdə İngiltərədə sənayenin inkisafı və bununla bağlı jiro-dövriyyə banklarının formalaşması, ilk səhmdar bankın yaradılması, nağdsız hesablaşmaların inkisafına təkan verdi. Ceyms Bellami (İngilis yazıçı) özünün “Arxaya nəzər sal” adlı kitabında ilk dəfə kredit kartı ideyasından bəhs etmişdir. (J. Bellami. Looking, 1880-ci il) Nəzəri olaraq bu kitabda kredit kartlarından bəhs edilmiş olsa da praktiki olaraq ilk təşəbbüskar ABŞ olmuşdur. İlkin olaraq neft məhsulların ticarətində istifadə edilən kartların yaranması 1914-cü ilə təsadüf edir ki, ABŞ-a məxsus “General

Petroleum Corporation of California” şirkəti tərəfindən buraxılırdı. Bu kartların yaranmasından çox keçmədən artıq ödəniş kartları sürətlə yayılmağa başlamışdı. Bunun başlıca səbəbi də həmin kartlardan istifadənin əhali tərəfindən rahat və əlverişli olaraq qiymətləndirilməsi idi.

İlk plastik kart isə Hilton Credit və American Express (1959), Diners Club (1950)birlikdə təşəbbüsü nəticəsində emissiya edilmişdir. İlk bank kartı isə 1951-ci ilə təsadüf edir və Nyu-York “ Land Island” bankı tərəfindən emissiya edilmişdir. Keçmiş İttifaqda ilk plastik kartlar xarici kompaniyalar tərəfindən 1960-cu ildə emissiya edilməyə başlamışdı. SSRİ-də ümumiyyətlə birinci qlobal kart emitenti Beynəlxalq İqtisafi Bank sayılır və qısa dövr üçün yaradılan kart “Eurocard” “qızıl” kart adlanırdı. (Heide L. , 2008, ss. 305-315)

“Elektron nağd” konsepsiyasının atası sayılan Devid Caum isə pul-maliyyə sistemindəki boşluqları onun qeyri-nümunəvililiyi ilə əlaqələndirir və onu maddilikdən azad edib, istifadəçilərin rahatlığını təmin edən azad bank sisteminə yönəltməyi hədəfləyirdi. Onun əsas məqsədi insanları klassik bazardan azad edib inkişaf edən texnologiyaya interqasiya etməkdir.

Cauma görə, elektron pul ən mükəmməl pul hesab edilirdi. Fikrini dəstəkləyən əsas səbəblər isə günümüzdə də öz aktuallığını qorumaqdadır. Onun fikrincə, elektron pul istifadəçi subyektlərin xərclərinin anonimliyini qorumaqla yanaşı, gələcəkdə nəzərdə tutduğu investisiyalara aid əməliyyat xərclərinə aid yayımların qarşısını alır və bundan əlavə olaraq bu pul, kiçikhəcmli ödənişlər üçün uyğun hesab olunur. Dünyada hər gün BMHS vasitəsilə ödəniş sistemlərinə bir trilyon dollardan çox pul və pul ekvivalentləri yönləndirilir. Maraqlısı budur ki, cəmi əməliyyatların 85%-ə qədər hissəsi nağd sövdələşmələr halında olsa da, nağdsız dövriyyənin həcmi əməliyyatların nağd sövdələşmə həcmindən 10 dəfə aşağıdır.

Bank-kredit sistemində liderlik edən dörd əsas ölkə ABŞ, Fransa, Yaponiya və Böyük Britaniya kimidir. 1985-ci ildə sözü gedən ölkələrdə texnoloji avadanlıqların sayı müvafiq olaraq ABŞ-da 59 min idi. Bundan başqa elektron xəzinədarların sayı

Yaponiya üçün 1 milyon əhaliyə xidmət edən 320, ABŞ gəldikdə isə 250 idi. Fransa və Böyük Britaniyada 120-130 elektron xəzinədar olduğu halda, İtaliyada bu rəqəm 30-35 idi. Müxtəlif ödənişləri həyata keçirərkən “elektron pul”-un əsas tələbi innovativ texnoloji məsələlərlə bağlı həll bazası olacaq ödəniş alətlərinin geniş istifadəsidir. Elektron kommərsiya sisteminin mövcud infrastrukturunun əsas komponentlərindən sayılan ödəniş sistemləri bu sistemin ticarət təcrübəsinin təkmilləşdirilməsi üçün müəyyən dərəcədə perspektivli, etibarlı və effektiv hesab olunur. Burada iş prinsipini sadə formada belə izah etmək olar, əvvəlcədən razılaşdırılmış müqavilə dəyəri alıcıdan satıcıya müvafiq tələblər ödənərək ötürülür. Qəbul olunmuş müəyyən qaydalara müvafiq olaraq elektron ödəniş sistemində proses bu ardıcılıqla həyata keçir: burada bir iqtisadi subyektə digərinə pul vəsaitlərinin köçürülməsi üçün zəruri infrastruktur təmin olunur. İcraçı bank hesab reyistrində müəyyən rekvizitləri əlavə edir. Bunlar əsasən, mal-nəqliyyat sənədlərinə aid nömrələr, yüklənmə tarixi, mal üçün rabitə xidməti edən müəssisə təərəfindən göndərilən poçt qəbzlərindəki nömrələr, təhvil-təslim aktlarının nömrələri. Eyni zamanda əgər alıcı tərəfin nümayəndəsi tərəfindən mal qəbulu üçün yükün göndərilməsi zamanı istifadə edilən nəqliyyat növü haqqında rekvizitlər qeyd edilməzsə, icraçı bank həmin hesab reyistrinə ödənişi təsdiqləmir və qəbul etmir. Nağdsız hesablaşmaları nəzəri-metodoloji cəhətdən tədqiq edərəkən xarici təcrübənin əsaslarını öyrənmək zəruridir.

ABŞ-da çirkli pulların yuyulmasına təsir edən qanunun qəbul edilməsi 1994-cü ilə təsadüf edir. Qanun, (Money Laundering Suppresion Act) biznesmenlərin pul köçürülməsi və öhdəliklərin xəzinədarlığa məxsus katiblikdə qeydiyyatdan keçirilməsi məsələlərinin həllini qarşıya qoydu. Pul köçürülməsi məqsədilə biznesmenlərin məlumatı qeydə alınarkən xəzinədarlığın katibi sahibkarlıqla məşğul olan ya da biznes iştirakçısı kimi fəaliyyət göstərən şəxslərin ünvanlarını, adlarını istifadə etdikləri bankların ünvanını, olara məxsus əməliyyat hesabını və dövriyyə büdcə proqnozunu və buna bənzər informasiya toplusunu qeydiyyatda alırlar. ABŞ-ın

1994-cü il tarixli Qanununun əsas məqsədi müəssisəsindən asılı olmayaraq biznesmenlərin böyükhəcmli pul məbləğlərinin ötürülməsi zamanı yaranan çətin sxemlərin onların əlverişli istifadəsi üçün aradan qaldırılması idi. Qiymətlərin səviyyəsinin aşağı həddə salınması və xidmətlər keyfiyyətinin artırılması və yeni texnologiyaların inkişafını genişləndirmək də qanunun əsas məqsədlərindən idi. Federal və Ştat səviyyəsində bazara daxil olma zamanı iştirakçıların qarşısını alan arakəsmələri ləğv edən Qanun eyni zamanda Federal Xidmət Sistemində aid olan nəzarət orqanına da tənziqləmə işlərini təmin etməklə qorunub saxlanan telekommunikasiya sisteminin qurulmasında xidmət göstərirdi. Preyd-kart vasitəsilə qeyri-neqativ və neqativ hadisələrin qeydə alınması isə 1996-cı ilin aprelinə təsadüf edir. İlkin olaraq Federal Hesablaşmalar Sistemi maliyyə sazişlərinin elektron formada həyata keçirilməsi üçün yeni redaksiyada dərc olunan Regulation E qəbul etmişdi ki, bu da preyd-kard sisteminin başlanğıcı hesab olunur. “Gələcək Pul” mövzusunda edilən çıxışlar və dinlənən məruzələr palata nümayəndələri tərəfindən həyata keçirilirdi. ABŞ hökuməti bütünlüklə bazara qarşı olan təzyiqləri aradan qaldırmaq məqsədilə addımlar atdılar, əsas məqsəd yuxarıda sözügedən standartlara uyğun şərtlərlə bazarın fəaliyyətini təmin etmək idi.

Müvafiq sahədə edilən hüquqi bazadakı növbəti dəyişikliklər 1998-ci ildə böyük şirkətlərin kəskin və təkmil olmayan rəqabəti ilə nəticələnirdi. Belə ki, MasterCard və Visa, Microsoft şirkətləri öz rəqiblərinin şikayət və günahlandırılmalarına məruz qalmışdılar. Morgan Stanley filialı, Discover və American Express ilə birlikdə ABŞ-ın hüquqi bazası ilə ziddiyət yaradan inhisarla bağlı xətalara görə Komitə Konqresinin iclasında 26 May 2000-ci ildə dinlənilmişdilər. MasterCard və Visa şirkətləri 8500 bankı özlərində birləşdirməklə bazarın 85%-ini öz inhisarları altında birləşdirmələrinə görə günahkar hesab olunurdular: buna görə də Discover və American Express plastik kartlarının buraxılması onların ödəniş sistem bazalarına daxil olan kommersiya banklarına qadağa qoyulmuşdu. Sözü gedən kompaniyalara sonrakı mərhələdə aydın oldu ki, qarşıya qoyulan məsələnin əsas həll yolu sayılan

MasterCard və Visa cəmiyyəti ilə əlaqəli maliyyə məqsədləri və maraqları onlara məxsus olan ödəniş sistemləri banklarla birlikdə müzakirə edilib qəbul olunmalı idi. Məsələ bu idi ki, əgər iki ödəniş sistemləri bazarın ən iri və güclü sayılan bankına məxsus bir qrup tərəfindən sahib olunarsa, burada təkmil rəqabət ola bilməz, rəqabət anlayışı təhriflə qarşılaşar. Günahlandırılma zamanı əsas diqqətlə yanaşılan məsələ yeniliklərin süni olaraq qarşısının alınması ilə bağlı idi. Həmin dövrdə ABŞ-da çalışan baş prokurorun köməkçisi olan Kleyn bank sahiblərinə yeni formada məhsul və xidmətlərin işlənilib-hazırlanılması məsələlərində bir-biriləri ilə rəqib olmalarının qarşısını almaq üçün tapşırıq vermiş və rəqabətə icazə verməmişdi. Bir digər aspektdən isə, ABŞ-da çalışan baş prokuror Rino isə bildirmişdi ki, əgər MasterCard və Visa korporativləri yeni texnologiyalara cavab verən smartkartların yaranmasına maneçilik cəhdləri etməsə idilər, internet tranzaksiyaları zamanı təhlükəsizliyin təmin olunması mümkün olardı. 2000-ci il 9 oktyabr tarixində MasterCard və VISA öz banklarına və digər iştirakçılarına istifadə etdikləri kredit kartlarınının kənar subyektlərə məxsus sistemlərə verməklə, ilk növbədə Discover və American Express korporativlərinə şərait yaratmaları üçün federal məhkəmə yeni qanun layihəsini qəbul etdi. Məhkəmə qəbul etdiyi qərarı elan etdikdən sonra-dövrün ədliyyə nazirliyi qeyd etdi ki, “qərarla razılaşırsınız, nəticədə isə müxtəlif ödəniş sistemləri ilə emitent banklar arasında rəqabət daha təkmil olacaq, keyfiyyətin səviyyəsi artacaq və eyni zamanda istehlakçı subyektlərə kredit kartlarının seçilməsi üçün böyük imkanlar yaradılacaq.” Bir qrup işçi vətəndaşlar 1994-cü ildə bank yolu ilə EP-nin emissiyasının məhdudlaşdırılması haqqında məsləhətləşərək yazırdılar ki, pulu emitent subyekt tərəfindən elektron pul qabından almaq iqtisadi cəhətdən aydın tranzaksiyadır, çünki o bank əməliyyatı sayılır. Qeyd etmək lazımdır ki, elektron pul problemində daha irəliyə yönəlmiş yanaşmanın təsbit olunması Avropa İttifaqının kollektiv idarəetmə orqanının uzaqgörənliyindən xəbər verirdi. Təkcə karder layihələrinin sayında yox, həmçinin EP istifadə edilən zaman şəbəkə pulu-internet ödənişlərinin edildiyi ödəmə sistemində artımın olmasını 1994-cü ilin may ayında dərc olunan “Avropa

İttifaqın kartlarla ödəniş barədə çıxışının” nəşrindən aydın olur. Bu məruzə öz növbəsində Avropa məmurlarının bir qədər həyacanına səbəb olmuşdu. Burada iki başlıca ziddiyyət görülürdü, belə ki, bir tərəfdə EP-nin yayılması geniş və sürətli deyildi, digər aspektdən baxıldıqda isə EP fenomeninin inkişafının gözdə tutulması və meyllərdən qaçmaq mümkün deyildi. EP emissiyasından Avropa İttifaqına aid olan ölkələrin mərkəzi bankı pul-kredit siyasətinin gələcək meylləri üçün müsbət təsir edəcəyini hesab edirdilər, ona görə də onlar əsas şərtləri və qaydaları özündə birləşdirən paketi hazırlamaqla EP buraxılışını həyata keçirməyə meyli idilər. 1994-cü il tarixində Avropa Milli Bankı prepaid plastik kartlarının emissiyasını kredit təşkilatlarına icazə vermişdi, sonrakı illər-1997-də Avropa Komissiyası EP buraxılışının genişləndirilməsi ilə bağlı bank olmayan institutlara da icazə verilməsi ilə bağlı təklif irəli sürdü. 1998-ci ilin avqust ayında Avropa Mərkəzi Bankı “Elektron pul barədə məruzə” EP haqqında belə bir müəyyənlilik olduğunu qeyd etmişdi: “ Texnoloji avadanlıqların dəstəyi ilə pul dəyərinin elektron formada istifadəsi və saxlanması yalnız emitent üçün yox, həmçinin digər təşkilatların da ödənişlərini həyata keçirmək üçün genişləndirilsin və əməliyyatları aparmaq üçün bank hesablarından istifadənin zəruriliyi tələb olunan şərt kimi qeyd olunsun. Bundan başqa əməliyyatı təqdim edən qabaqcadan ödəniş həyata keçirilsin.

Britaniyalıların 27 aprel 2002-ci ildə qəbul etdikləri Direktivə uyğun olaraq Britaniya Hökumətinə EP barədə qəbul olunmuş qanunlarının fəaliyyətini həyata keçirməyi həvalə etdilər, lakin bu tələb minimal tələb həddində idi. Onlar maliyyə-kredit sistemi və maliyyə bazarları haqqında Qanuna müvafiq olaraq EP buraxılışının fəaliyyət növünün tənzimlənməsini şərtləndirən xüsusiyyətləri müəyyən etdilər.(Shaw, 2016, s. 45) EÖS böyük və ya texniki cəhətdən fərqləndirən xüsusiyyətlərdən asılı olmadan müxtəlif statuslara aid edilə bilərdi.

Bir çox bazar subyektləri 2000-ci ildə çıxan direktivdən sonra gələcəklə bağlı planlarını qurmuşdular. Belə ki, 2003-cü il üçün bazarda harmoniya olacağını

gözləyən bazar iştirakçılar ona uyğun inkişaf strategiyası hazırlayıb tətbiqinə başladılar. Məsələyə praktiki olaraq yanaşdıqda isə həmin dövrdə bir çox ölkələrdə fəaliyyətdə olan nəzarət orqanlarının EP-ə münasibətinin fərqli olduğunu görürük. Bunun əsas səbəbi isə ölkələrdən bəzilərinin konsepsiyanı aşağısəviyyəli keyfiyyətli hesab etməsi, digərlərinin isə onu ümumiyyətlə düzgün qəbul etməmələri idi. Onlar əsassız formada Nağdsız Ödəniş Sistemində struktur formasını, dövriyyəyə buraxdıqları məhsulu, digər halda isə bütövlükdə mövcud texnoloji infrastrukturun dəyişdirilməsini tələb edirdilər. Qeyd edilir ki, Avropa ölkələrindən dördünün- Yunanistanın, Belçikanın, Finlandiyanın və Fransanın EP haqqında qəbul etdikləri qaydalar direktivə aid olan müvafiq qanunauyğunluqların səviyyəsindən geridə qalırdı. Artıq 2003-cü il yanvar ayında Avropa İttifaqı ölkələri bir araya gəlib məsələyə optimal həll axtarırdılar. Belə ki, onlar həmin ölkələrə öz müraciətlərində “fikirlərinin əsaslandırılmasını” tələb edir, eyni zamanda bu laqeyd və qayğısız yanaşmanın mümkün təsir dairəsi haqqında düşünməyi tövsiyyə etmişdilər. Avropada vəziyyət belə davam edərkən ABŞ-da da EP müxtəlif qarşıdurmalarla qarşılaşmışdı. Buna misal kimi ABŞ-ın Federal Ehtiyatlar Sistemində əvvəlki illər rəhbərlik etmiş Alana Qrinspin mövqeyinin elektron pula zidd olduğunu öz çıxışında bildirməsini deyə bilərik. O həmçinin ABŞ-ın ödəniş infrastrukturunu öz çıxışında Paradoks adlandırmışdı. Artıq 30 ildən çoxdur ki, irihəcmli dollarla edilən ödənişlər kompyuter sistemində keçmişdir. Yeni yaradılan nağdsız ödəniş Yeni texnologiyaya əsaslanan elektron ödəniş sistemlərinin məsulları həmin dövr üçün spesifik olan xüsusi növ valyutaları xatırlatsa da, onların valyutadan daha çox kredit kartlarına bənzədiklərini qeyd edirdilər. Avropa Şurası və Avropa Parlamenti 2000-ci il 18 sentyabr tarixində “Nağdsız pul sferasında bu işlə məşğul olan maliyyə və qeyri-maliyyə institutları üzərində prudensial nəzarət haqqında” direktiv qəbul edilmiş, burada elektron pulun dəqiqləşdirilməsi haqqında təlimat müəyyən edilmişdir. Avropa İttifaqına məxsus Mərkəzi Bankındakı üzvlərin bir çoxu mövcud qanunvericilikdə və yaxud qeyri qəbul olunan qanun layihəsində müvafiq dəyişiklərin edilməsi ilə direktivə

uyğunlaşmanı tələb edirdilər. Bəzi ölkələr misal olaraq, Çin, Malayziya, Fransa, Koreya nağdsız pulla bağlı olan problem yaradan məsələlərin həllinin hüquqi çərçivədə həll edilməsini müsbət fikir olaraq qəbul edirdilər. Venesuela, Koreya, Tailand kimi ölkələr nağdsız pulun strukturunun tənzimlənməsini təminatı üçün xüsusi bir qanun layihəsinin qəbul edilməsinin zəruri olduğu fikrində həmfikir idilər. Keçmiş SSRİ ölkələrindən yeganə olaraq Belarusiya 2001-ci il 27 iyun tarixində banklara məxsus plastik kartlarla elektron pul mübadiləsi və daha çox əməliyyatları həyata keçirmək məqsədilə qanun qəbul edib. Nağdsız pul dövriyyəsinin təminatında vacib məqamlardan biri dünyadakı 3000-ə yaxın bankın öz xidmətlərini internet servisi ilə təklif etməsi olmuşdu.

İlk dəfə internet vasitəsilə bank əməliyyatlarının həyata keçirilməsi 1995-ci ilə Security Network Bankı tərəfindən həyata keçirilmişdir. Artıq bank əməliyyatların internet xidməti ilə həyata keçirilməsini Qərbi ölkələrində 35-40% əhali istifadə edir. Bank internet xidməti vasitəsilə həyata keçirilən telefon bank xidmətlərinin yaranma tarixi isə 1980-ci ilə təsadüf edir. Sonrakı dövrlərdə kompyuter texnologiyaları və birbaşa təklif olunan bank servisində daxil olmaq yolu ilə yəni PC-banking xidmətindən istifadə yarandı və inkişaf etməyə başladı. Cari dövrdə internet-bankingdən istifadə xidmət sferası üçün perspektivli sahə sayılır. Müştərilərlə işləmə zamanı bankların əksəriyyəti onlarla internet banking sferası üzərindən işləməyə başlamışlar. Mütəxəssislər belə hesab edirlər ki, müştərilərə də bank əməliyyatların istifadəsi üçün global internetin servisindən istifadəyə maraqlıdırlar. Hal-hazırda internet bankingdən istifadəyə daha çox müxtəlif təşkilat və müəssisələrin muhasibləri maraqlıdır ki, bunun da əsas səbəbi odur ki, bu yolla ödəniş tapşırıqlarının göndərilməsi asan yolla baş verir və cari zaman kəsiyində onlar bank qalıqları haqqında asanlıqla çıxarış almaqla öz üzləşdirmələrini həyata keçirə bilirlər. Zəruri infrastrukturda inkişaf perspektivləri kifayət qədər təkmil olaraq davam edərsə, gələcəkdə təşkilatlarla bank əməliyyatlarının internet-banking vasitəsilə həyata keçirilməsi daha asan olaraq baş tutacaqdır.

2010-cu ildə Roper Starch WorldWide şirkəti bank xidmətləri sferasında müəyyən tədqiqatlar aparmışlar. Tədqiqat nəticəsində aydın olmuşdur ki, xidmət sferasında Mobil telefon banking 11% göstərici ilə, telefon banking 42 %-lə, bankın öz şöbələri 63%-lə, bankomatlar 74% və son olaraq internet banking 79% nəticə ilə prioritet perspektivlərinə görə fərqlənirlər. Bu zaman onu da qeyd etməliyik ki, internet bankingin öz göstəriciləri də funksional rol səviyyəsinə görə fərqlənir. Belə ki, mövcud müştərilərin say həcminə görə 95% göstərici, xidmətin standartlarının yüksəldilmə keyfiyyətinə görə isə 75% göstərici əldə olunan statistikalardan görünür. Digər nəticələr isə müvafiq olaraq müştərilərlə qarşılıqlı effektiv xidmət səviyyəsinə görə 68% və hazırki banklarla inteqrasiya edilən əməliyyatlara görə 63% göstəricisinin funksional rolunu qeyd etmək lazımdır.

Qərbi ölkələri üçün internet banking xidməti öz dinamik inkişaf səviyyəsi ilə seçilir. Burada orta hesabla 40% internet banking istifadəsi qeyd olunur. Hazırda global səviyyədə internet şəbəkəsindən istifadəyə Şimali Amerikanın liderliyini qeyd etmək lazımdır. İnternetin populyarlığının da burada edilən əməliyyatların aparıcı müştərilərin sayının artmasını qeyd etmək lazımdır. Maliyyə bazarlarının inkişafı da internet-bankinglə işləyən bankların artmasına müsbət təsir edən amillərdəndir. (Hohe, 2003, s. 21) Həmin banklardan 9 bank Amerikan bank bazarında liderlər hesab olunur. Chase, First Union, Wells Fargo və Citicorp Bank of America və sair kimi adların çəkmək olar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Avropa bankları da Amerika banklarının nə say nə də dövriyyə olaraq geri qalmır. Hətta dövriyyə olaraq onu qabaqlaya da bilər. Ernest Youngun verdiyi məlumata əsasən internet vasitəsilə həyata keçirilən bank əməliyyatları Avropada 4% təşkil edərkən bu göstərici ABŞ-da 3%-dir. Hazırda global səviyyədə 1500-dən çox bank internet-banking interfeysinə qoşulmuş və inkişafını bu sferada davam etdirməkdədir.

II FƏSİL. AZƏRBAYCANDA NAĞDSIZ ÖDƏNİŞ SİSTEMLƏRİNİN TƏTBİQİ VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

2.1. Azərbaycan nağdsız ödəniş sistemlərinin tətbiqi və onlara nəzarətin makro və mikro səviyyədə səciyyəvi xüsusiyyətləri

Ödəniş sistemlərinin yaradılması və ona nəzarət inkişaf edən texnologiyanın maliyyə sistemində inteqrasiyasının nəticəsidir. Ölkəmizdə son illərdə bu istiqamətdə ciddi addımlar atılır. Və inkişaf gözləndirilir. Bu gün ölkəmizdə ödənişləri həyata keçirmək üçün həm makro səviyyədə (dövlət büdcəsinə və sair dövlət təşkilatlarına olan ödənişləri həyata keçirmək üçün nəzərdə tutulan gpp.az), həm də mikro səviyyədə (ayrı-ayrı kommersiya banlarının təqdim etdiyi onlayn bankçılıq rejimi misal ola bilər) sistemlər mövcuddur. Onları birləşdirən əsas cəhət ümumi informasiya texnologiyalarının məcmusundan ibarət proqram təminatının müxtəlif səpkilərdə olsa da baza olaraq istifadə edilməsidir. Müxtəlif cəhət isə ödənişlərin səviyyəsi, həcmi və keyfiyyəti baxımından fərqlənir.

Son illər elektron ticarət sahəsinin nəzərə çarpacaq dərəcədə genişlənməsi nağdsız hesablaşmaların kütləvi şəkildə artması üçün əsas səbəblərdən biri sayılır. Bu gün ölkəmizdə əhali müxtəlif vasitələrlə: kartlar, ödəniş terminalları, yerli və xarici ödəmə portalları və sair bu sahədə olan ödənişlərini həyata keçirirlər. Bu isə dövrün artması nəticədə isə ona nəzarət tələbinin də ciddiləşməsi ilə nəticələnir.

Makro səviyyədə ölkəmizdə nağdsız ödənişlərin miqyasını genişləndirmək, əhalinin tələblərini ödəmək və ödəniş sistemləri vasitəsilə ödənişlərin edilməsini situmullaşdırmaq məqsədilə bir-sıra əhəmiyyətli islahatlar həyata keçirilmişdir. Bunlardan ən əsası Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı tərəfindən yaradılan və özündə inkişaf etmiş proqram təminatının məcmusunu birləşdirən Milli Ödəniş Sistemi (MÖS) sayılır.

Sözü gedən infrastruktur əsas iki komponentdən ibarətdir: Bunlardan biri AZİPS adlanır. Hansıki yaradılması 16 fevral 2001-ci ilə təsadüf edilir. Daha sonra 2002-ci ilin sonunda Xırda Ödənişlər üzrə Hesablaşma Klirinq Sistemi (XÖHKS) yaradılmışdır. Bu infrastrukturun istismara verilməsi nəticəsində maliyyə-bank sistemində əhəmiyyətli dəyişikliklərlə nəticələnmişdir. Belə ki, artıq real vaxt rejimində banklararası əməliyyatlar rahat həyata keçirilir, bundan başqa pul dövriyyəsinin sürəti əhəmiyyətli dərəcədə artmışdı. Bundan başqa kiçik həcmli və mütəmadi olaraq təkrarlanan ödənişlər elektron daşıyıcılar əsasında həyata keçirilirdi ki, bu da təşkilatların və çoxsaylı xırda ödənişlər edən hökumət qurumların MÖS infrastrukturuna keçməsi üçün başlıca səbəblərdən biri olmuşdu.

Əhalini yeni yaranmış infraqurumla cəlb etmək məqsədilə Mərkəzi Bank tərəfindən müvafiq araşdırmalar aparılmışdır. Bunun nəticəsində kütləvi ödənişlər olan kommunal və digər xırda ödənişlərin MÖS-ə inteqrasiyası nəticəsində maliyyə dövriyyəsində şəffaflıq artacağı məlum olmuşdur. Bu isə öz növbəsində şəffaf yığım və kütləvi pul dövriyyəsinin nağdsız formaya keçməsi, bərabərində isə ona nəzarətin gücləndirilməsi ilə nəticələnirdi. Mərkəzi Bank bütün bu detalları nəzərə alaraq 2008-ci ilin 11 iyul tarixində yeni komponenti sayılan- KÖMİS-i yaratdı və istismara verdi.

Hökumət Ödəniş Portalının (HÖP) infraqurumdan əsas üstünlüklərdən biri odur ki, burda ödənişlər qəbul edilərkən müvafiq büdcə təsnifatının kodu, səviyyəsinin kodu və təşkilatın kodu kimi vacib rekvizitlik avtomatlaşdırılmış rejimdə portal özü tərəfindən müəyyən edilir və tranzaksiyanın bazasına əlavə edilir. Bu zaman qarşı tərəfdə-büdcə vəsaitinin toplanmasından məsul olan qurumun da

rekvizitləri məlumatların içində öz əksini tapmış olur. Bu isə hər kimi tərəfdən “kodlaşdırılmış” sistem olduğundan ödənişlərin həyata keçirilməsi olduqca sadələşir və səhv baş vermə ehtimalı minimuma endirilir. Eyni zamanda Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi və Vergilər Nazirliyi daxili informasiya bazalarında avtomatik emalı təmin edir.

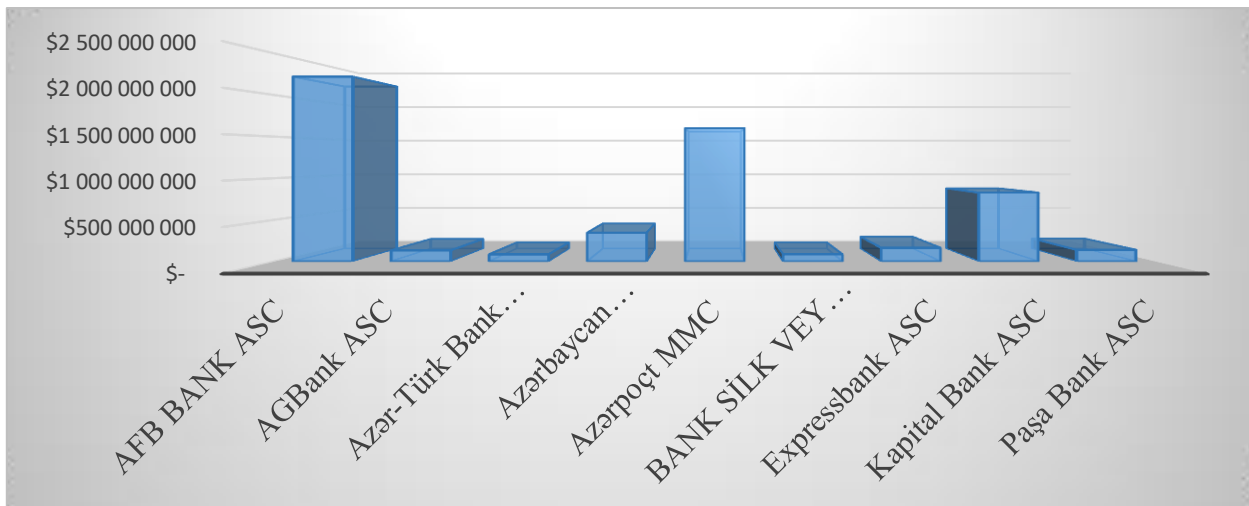
İnfrastruktur hazırda özündə 13 mərkəzi icra hakimiyyəti orqanını, “Elektron Məhkəmə” portalına daxil 97 məhkəmə orqanı, pilot layihə çərçivəsində seçilmiş 10 bələdiyyə orqanı, səhmdarı dövlətə aid olan hüquqi şəxslərdən 9-nu, dövlət ali təhsil müəssisələrindən 6-nı, İcbari Sığorta bürosunu və sığorta şirkətlərindən 13-nü və ölkəmizin aparıcı mobil rabitə operatorlarından 3-nü birləşdirir. HÖP bugün özünə inteqrasiya edilmiş qurumlarla birlikdə 523-dən çox xidməti və 400-dən artıq dövlət xidmətini (buraya daxildir: vergi, rüsum, inzibati cərimələr) üzrə ödənişlər, 1000-dən çox ödəniş terminallarında nağd formada və portalın internet resursundan, bank hesabları vasitəsilə nağdsız hesablaşmaları həyata keçirir.

İstifadəçilərin identifikasiya məsələsini aydınlaşdıran Avtomatlaşdırılmış Vergi informasiya sistemi olan “AVIS”, İdarələrarası Avtomatlaşdırılmış Məlumat Axtarış sistemi “IAMAS” kimi dövlət informasiya sistemləri də HÖP infrastrukturuna inteqrasiya olunmuşdur. Bununla HÖP özündə istifadəçilərlə bağlı əsaslı məlumatları toplamaq nəzarət funksiyasını gücləndirməyə nail olmuşdur. Makro səviyyədə edilən işlər başlıca olaraq dövlət səviyyəsindəki elektron ödəmə portallarıdır ki, burada dövlət dəstəyini nəzərə alsaq mikro səviyyədəki təşkilatlardan başqa mühüm dövlət qurumlarının buraya cəlb edilməsi işi sistemin peşəkar səviyyədə aparılmasına xidmət edir. Nağdsız ödənişlərin nəzarətinə makro səviyyədə nəzarəti də öz növbəsində gücləndirməklə müxtəlif yayınma və ya artıq ödəmə risklərini istifadəçilər üçün minimuma endirir, bu da öz növbəsində xidmətin səviyyəsini artıran başlıca göstəricilərdən biri sayılır.

Son 3 ildə (01.01.2016-31.12.2018) HÖP-ün rəsm saytından əldə etdiyimiz məlumatlara əsasən buraya inteqrasiya edilmiş banklarla olan əməliyyatların miqyası

və həcmi haqqında məlumat əldə etmək mümkündür. Buradan görünən nəticəyə uyğun olaraq əsas hissəni tutan əsas 10 bank və təşkilatla bağlı qrafik aşağıdakı kimidir:

Qrafik 1: GPP.az statistik nəticələrinə görə ödənişlərin həcminə görə əsas 10 bank və təşkilat

Mənbə: <https://gpp.az/GPEWebPortal/Infosite/Statistics>

Makro səviyyədən bəhs etdikdən sonra mikro səviyyədə də ödəmə portallarının olduğunu və onların da səciyyəvi xüsusiyyətləri qeyd etməliyik. Əsasən, yeni texnologiya sayılan onlayn ödəmə sistemlərindəki hərəkətilik son zamanlar nəzərə çarpacaq həddədir.

Elektron ödəmə bazarlarının lideri hesab.az (<https://hesab.az/#/>) hesab olunur. Burada qeydiyyatsız ödənişlər etmək mümkün olduğunu da nəzərə alsaq, göstəriləndən daha böyük bir kütləyə xidmət etdiyini görürük. Hesab.az-dan başqa bazarda e-pul.az, epay.az, AzeriCard.com kimi ödəniş xidmətləri təklif edən digər şirkətlər də vardır.

Hesab.az-ın əsas üstünlüklərinin biri və başlıcası digərlərinə nisbətən uzun müddətdir bazarda olması və daha çox təcrübəyə sahib olmasıdır. Burada saytın özündə də qeyd olunduğu kimi təhlükəsizlik yüksək səviyyədədir. Və mütəmadi olaraq audit yoxlamaları aparılmaqdadır. Ödəniş sistemi özündə 100-dən çox xidməti birləşdirir.

Digər elektron ödəmə portalı olan e-pay.az-la (<https://www.epay.az>) bağlı hesab.az-a nisbətən daha az xidmətlər təklif etdiyini deyə bilərik. Lakin qeydiyyatın sadə olması və 3 mərhələdən ibarət mobil telefon nömrəsi ilə qeydiyyatdan keçmək imkanı əsas üstünlüyü sayıla bilər. Təhlükəsizlik normal səviyyədədir və SSL şifrələmə mövcuddur. Mobil nömrəyə əsasən əməliyyatların aparılması təhlükəsizliyin təmin olunmasının əsas üstünlüklərindən sayıla bilər. Bundan başqa sistemin ödəniş terminaları da vardır.

Daha yeni ödəniş sistemlərindən olan e-pul.az (<https://www.e-pul.az/epay/az/home>) rəqiblərinin arasına yeni qoşulmuş olsa da təklif etdiyi xidmətlərə görə onlardan geri qalmır. Əsasən saytın dizaynı və funksionallığı baxımından yaxşı səviyyədə olan sistemin əsas üstünlüklərindən biri də onun tez-tez təklərlənən ödənişlərin sadələşdirilmiş formada həyata keçirə bilməsidir. Bu da istifadəçilərə təklif olunan əsas əlavə rahatlıqdır. Təhlükəsizliyin qorunması isə normal səviyyədədir. Təklif etdiyi xidmətlər əsasən aşağıdakılardır:

- Telefon
- Mobil
- Əyləncə
- İnternet
- Bank-sığorta
- Kabel TV
- Kommunal
- Digər və sair.

Milliön.az-dan bəhs edərkən onun bazara əvvəlcə MilliÖn (<https://www.million.az/>) ödəniş terminalları ilə daxil olduğunu qeyd etməliyik. Sayt peşəkarcasına hazırlanmışdır və istifadəsi rahat və funksionaldır. Təklif etdiyi xidmətlər olduqca genişdir. Bazarın əsas güclü rəqiblərindən biri sayılır. Təhlükəsizlik olduqca geniş səviyyədədir. Təklif etdiyi xidmətlər terminal və saytdakı ilə eynidir. Bu sistemin əsas üstünlüyü də elektron ödəniş terminalları vasitəsilə əhalinin kart və cari hesab sahibi olmayan təbəqəsinə yalnız nağd pulu təqdim etməklə ödənişlərini nağdsız formada etmək imkanını yaratmasıdır. Təklif etdiyi xidmətlər aşağıdakılardır:

- İnternet
- Elektron pul kisəsi
- Agent şəbəkəsi
- Kabel TV
- Endirim və kuponlar
- Əyləncə
- Mərc oyunları
- Sığorta
- DİM və sair.

Son olaraq AzeriCard.com-dan (<https://www.azericard.com/>) bəhs etsək, digər rəqibləri ilə oxşar xidmətlər təklif edirlər. Bundan başqa təhlükəsizlik yüksək səviyyədə olsa da funksionallıq rəqibləri ilə yarışacaq həddə deyil.

Ölkəmizdə həm makro, həm də mikro səviyyədə nağdsız ödənişlərin genişləndirilməsi istiqamətində müəyyən addımlar atılır və onların nəticəsi son illərdəki bazarda baş verən dəyişikliklərdən göründüyü kimi nəzər çarpacaq həddədir. Bundan başqa mikro səviyyədə ödəniş sistemlərində əhalinin situmullaşdırılması məqsədilə atılan addımları da (bonuslar yığılması və sair) müsbət hal kimi

qiymətləndirmək olar. Günümüzdə nəzarət yalnız dövlət və hüquqi şəxslər tərəfindən deyil eyni zamanda fiziki şəxslər tərəfindən də tələb olunan bir zərurətdir. Mobil tətbiqlər, internetbanking və ödəniş sistemlərindəki çıxarışlar istifadəçilərə bu nəzarət imkanını yaradır.

2.2. Kommersiya banklarının ödəniş sistemlərindəki rolunun təhlili (Azərbaycan kommersiya bankları təmsalında)

Tarixən nağdsız hesablaşmalar üzrə bank əməliyyatları xüsusi yerə malikdir. Günümüzdə nağdsız hesablaşmalar üçün yeni, əhaliyə daha geniş formada xidmət göstərə bilən alətlər olsa da banklar vasitəsilə ödənişlər hələ də öz aktuallığını qorumaqdadır. Burada əsas iş prinsipi bankdakı bir hesabdan digər bankın hesabına pulun qeyri-nağd formada ötürülməsidir. Burada əməliyyatlar cari hesablar arasında aparılır. Bankların əsas nağdsız hesablaşma formaları aşağıdakılar olaraq qruplaşdırılır: (Bəşirov.R.A., 2007, s. 68)

- Ödəniş tapşırığı
- Akkreditivlər
- Çeklər
- İnkasso
- İnkasso sərəncamları

Bu əməliyyatlar hesablaşma sənədləri əsasında aparılır və hesablaşmanın rekvizitləri bu sənədlərdə öz əksini tapmışdır.

Ödəniş tapşırıqları prinsip olaraq sadə struktura sahib olmaqla yanaşı ən geniş yayılmış nağdsız hesablaşma formalarından biridir. Ödəniş tapşırığının işləmə strukturu belədir: bank (emitent bank) ödəyən tərəfin tapşırığı ilə öz hesabındakı vəsait hesabına bu və ya başqa bankdakı (Benefisiar bank) ödəyicinin təqdim etdiyi şəxsin (vəsaiti alan) hesabına ödəniş tapşırığının banka təqdim olunduğu gündən ertəsi günündən gec olmayaraq köçürməyi öz öhdəsinə götürür. Ödəniş

tapşırıqlarından istifadə olduqca geniş yayılmışdır. Burada büdcəyə olan ödənişlər, kredit və borcların qaytarılması ilə bağlı ödənişlər, əvvəlcədən ödəniş prinsipi ilə əməliyyatlara aid olan ödənişlər edilə bilər. Ödəniş tapşırıqları o zaman qəbul edilir ki, yazıldığı gündən 3 təqvimindən çox keçməmiş olsun. Ödəniş tapşırıqları standart blankda yazılır və özündə müəyyən rekvizitləri əks etdirməsi tələbi vardır. Bu rekvizitlər isə aşağıdakılardır:

- Ödəyici tərəfin adı və digər rekvizitləri
- Vəsaiti alan tərəfin adı və digər rekvizitləri
- Emitent olan bankın adı və digər vacib rekvizitləri
- Benefisiar olan bankın adı və digər zəruri rekvizitləri
- Vəsaitin hansı məbləğdə olması və valyutanın növü
- Ödənişin təyinatı.

Ödəniş tapşırıqları əsasən ənənəvi nağdsız hesablaşma forması sayılır və ölkəmizdə korporativlər və fiziki şəxslər tərəfindən geniş olaraq istifadə edilir. Onun əsas mənfi cəhəti ödənişin zamanında həyata keçirilməsinə zəmanət verilməməsidir. Bu mənfi cəhətini qeyd edərkən onun müəyyən müsbət xüsusiyyətlərini də qeyd etmək lazımdır. Başlıca müsbət xüsusiyyəti onun dövryyəsinin sadə olması, göstərilmiş xidmətin keyfiyyətinin qabaqcadan müəyyən edilə bilməsi, hesablaşma texnikasının sabitliyi və sair sayılır.

Nağdsız hesablaşmaların digər forması isə çeklərlə hesablaşmalardır. Çek özü qiymətli kağızdır. Onun əsas xüsusiyyəti çek çekverənin ödəyici bankına çekdə göstərilən məbləği qeyri-şərtsiz ödəmə tələbini yerinə yetirən sərəncam olmasıdır. Çeklərdən istifadə zamanı müəyyən limitlər vardır. Çekləri əldə etmək isə prinsipə mürəkkəb məsələ deyildir. Bankda hesabı olan fiziki və hüquqi şəxslər onlara xidmət edən kommersiya bankına müraciət etməklə müəyyən limitlər daxilində çekləri əldə edə bilərlər.

Çeklərlə hesablaşmalar zamanı çek verən tərəf çeki doldurduqdan sonra çek alanla birlikdə benefisiar banka təqdim edir. Çekdə göstərilən məbləğin çekdəki qalıqla uyğun gəlib-gəlməməsi məsələsi isə bank tərəfindən yoxlandıqdan sonra möhürlə təsdiq edilir. Burada prinsip belədir ki, hesablaşma zamanı çek verən tərəfin hesabından pul silinməyə qədər vəsait çek saxlayan tərəfin hesabına köçürülmür. Çeklərlə ödənişlər zamanı müəssisələr müəyyən məsələləri xüsusi diqqət etməlidirlər: (Z.F., Pul, Kredit və banklar, 2012, s. 122)

- İlk növbədə çekdə göstərilən məbləğ arxa tərəfdə göstərilən ən yüksək həddən əvvəl istifadə edilmiş çeklərin məbləğini çıxdıqda ondan çox olmamalıdır.
- Çek sahibinin hesabının çekdə qeyd olunmuş sayla çek üzərində göstərilən say eyni olmalıdır.
- Çek verən şəxsi rekvizitlərinin çek kartoçkasındakı rekvizitlərlə uyğun gəlməsini yoxlamalıdırlar.
- Çek verənin çeki doldurarkən çəkdiyi imza ilə çek kartoçkasındakı imzanın eyniliyindən əmin olmalıdırlar.

Digər bir nağdsız hesablaşma forması isə akkreditivlərlə hesablaşmalardır. Akkreditivlər alıcı tərəfin bankının satıcı tərəfin bankına akkreditiv ərizəsində qeyd olunan məbləği ödəmək barədə razılığı olan nağdsız hesablaşma formasıdır.

Akkreditiv – məhsulların göndərilməsi və xidmətlərin göstərilməsini təsləyən sənədlər təqdim edildiyi halda göndərilmiş məhsulların və xidmətlərin dəyərini benefisiar tərəfinə ödəmək barədə bankın öhdəliyidir. Benefisiar müəyyən məbləğdə vəsaiti almaq üçün sənədlərdə müvafiq rekvizitlərə sahib olan fiziki və ya hüquqi şəxsdir.

Akkreditivlər aşağıdakı mərhələlərdə gerçəkləşir:

1. Alıcı və satıcı arasında akkreditiv ödəniş formasını nəzərdə tutan saziş imzalanır
2. Alıcı tərəf banka geri çağrıla bilməyən akkreditivin açılması üçün müraciət edir.
3. Bank isə öz növbəsində müraciətə görə benefisiar tərəfin xeyrinə geri çağrıla bilməyən akkreditiv açır, bu sənədin benefisiara yönləndirilməsi isə satıcının bankı (avizo edən) bank tərəfindən həyata keçirilir.
4. Avizo edən banka gəldikdə isə o, müştərinin müraciət etdiyi bankdan (birinci bankdan) akkreditivi əldə etdikdən sonra akkreditivin həqiqiliyini təsdiqləmək üçün onun etibarlılığını yoxlayır və akkreditiv şərtlərini qarşı tərəfə (satıcıya) çatdırır.
5. Akkreditivin alışı baş tutduqdan sonra satıcı tərəf alıcı tərəfə göndərməli olan məhsulların yüklənməsi və göndərilməsi işləri ilə məşğul olur, eyni zamanda akkreditiv əməliyyatı ilə bağlı sənədləri imzalayır.
6. Məhsulun yüklənməsi və göndərilməsi başa çatdıqdan sonra satıcı tərəf sənədləşməni avizo edən banka təqdim edir.
7. Sonrakı mərhələdə avizo edən bank akkreditivlə bağlı olan sənədləşməni müştərinin bankına yönləndirir.
8. Müştərinin bankı sənədləri əldə etdikdən sonra onun akkreditivin şərtlərinə hansı səviyyədə uyğun olub olmamasını yoxlayır və əgər burada hər-hansı yayınma halları yoxdursa, şərtlərə tam əməl edilibsə , onda benefisiar tərəfin xeyrinə avizo edən bank vasitəsilə ödəniş həyata keçirilir.
9. Satıcının bankı, yəni avizo edən bank vəsaitləri əldə etdikdən sonra onları satıcının hesabına köçürmə baş verir.

10. Ödəniş həyata keçirildikdən sonra bank müştərisinin bank sənədlərini satıcı tərəfə ötürür.

Akkreditivin aşağıdakı formaları vardır:

- **Geri çağırıla bilməyən akkreditiv** – Bu elə bir akkreditiv növüdür ki, burada vəsaitin razılığı olmadan onu ləğv etmək və ya dəyişdirmək mümkün deyildir. Geri çağırılmayan akkreditiv emitentin bankın qəti olaraq öhdəliyidir. Bu növ akkreditivlər emitentin bankın razılığı olmadan nə dəyişdirilə nə də ləğv edilə bilməz.
- **Geri çağırıla bilən akkreditiv** – Vəsait alan tərəfə qabaqcadan bildiriş etmədən emitent bankın dəyişdirə və ləğv edə bildiyi akkreditiv formasıdır. Akkreditivin geri qaytarılması halı emitent bankın vəsait alan qarşısında hər hansı öhdəliklər yaratmır.
- **Revolver akkreditiv** – Bu akkreditiv növünün əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bərabər hissələrə bölünür və düzəlişlər edilmədən bir-neçə dəfə təkrarlana bilər.
- **Qarşılıqlı akkreditiv (Back-to-Back)** – Prinsipcə, daha əvvəl alınmış hər hansı bir akkreditivi təminat olaraq qəbul edilir və onun əsasında növbəti akkreditivi açılır.
- **Transferabel akkreditiv (köçürülə bilən)** – Satıcı tərəfə qəbul etdiyi akkreditivlə bağlı imtiyaz verir. Bu imtiyazlar ondan ibarətdir ki, onun bir-neçə hissəsini digər satıcılara yönəltmək olar.
- **Rezervli akkreditiv (Stand-by)** – Bu akkreditiv o zaman icra olunur ki, malın alıcısı öhdəliklərini yerinə yetirməmiş olsun. Burada əsas prinsipi malın alıcı və satıcısına açıq hesabda işləmək imkanının verilməsidir.

İnkasso tapşırığı vasitəsilə ödənişin alınması həm akseptli, həm də akseptsiz formada həyata keçirilə bilər. Akseptli qaydada inkasso tapşırığını həyata keçirən zaman ödəyici tərəfin müvafiq yazılı sərəncamə tələbi olur. Həmin sərəncamə qabaqcadan vermək də mümkündür, o halda ki, vəsait alanı identifikasiya etməyə

imkan verən zəruri rekvizitlər sərəncamda göstərilmiş olsun. Akseptsiz qaydada ödənişin həyata keçirilməsi isə sərəncam olmadan baş verir. Lakin burada da müəyyən şərtlər vardır. İlk olaraq, ödəyici ilə müvafiq icraçı bank arasında cari hesab müqaviləsində halların tələbini ödəməlidir. İnkasso hesablaşmaları zamanı emitent bank, yəni vəsait alan bank müştərinin tapşırığı ilə ödəyici tərəfdən ödəmə mənbəyinin və ya ödəniş akseptinin alınması əməliyyatlarını vəsait alan tərəfin hesabına həyata keçirməyi öz öhdəsinə götürür. Vəsait alan tərəfin tapşırığını almış emitent bank isə öz növbəsində bank tapşırığının icrası üçün ödəyici tərəfin müştərisi olduğu icraçı bankı özünə müvafiq qaydada cəlb edə bilər. Son olaraq qeyd etmək lazımdır ki, inkasso tapşırıqlarından əsasən malların alınması, həmçinin işlərin görülməsi və yaxud xidmətlərin göstərilməsi ilə əlaqəli tranzaksiyaları həyata keçirmək və müqavilədə nəzərdə tutulan digər hallarda istifadə edilir.

2.3. Nağdsız hesablaşmaların tətbiqində ənənəvi, müasir, perspektiv istiqamətlər (müqayisəli)

Kartların yaranma tarixi ilə bağlı birmənalı olaraq sabit fikir söyləmək çətindir, müxtəlif mənbələrdə biz bu informasiya ilə bağlı fərqli tarixlərlə qarşılaşa bilərik. Bunun əsas səbəbi kimi tarixən kartların bu gün işlətdiyimiz kartlardan müxtəlif xüsusiyyətlərinə görə fərqlənməsini göstərə bilərik. Şablon olaraq gördüyümüz plastik kartlardan olduqca fərqlənən kartlar həm funksional, həm də fiziki xüsusiyyətlərinə görə eyni olmasa da əsas xarakterlərinə görə indiki kartların başlanğıcı sayıla bilərlər. Fərqli xüsusiyyəti əsasən onda idi ki, onlar formaca plastik deyildilər və banklar tərəfindən emissiya edilmirdilər. Hətta onların başlıca məqsədi kart sahiblərinə banklardan kreditin ödəmə qabiliyyətlərinin olub-olmamasını yoxlamaqdan ibarət idi.

İlk olaraq iri korporativlər olmaqla, əsasən neft şirkətləri xidmət etdikləri daimi müştəriləri özlərinə “bağlaya bilmək” üçün 1914-cü ildə ilk dəfə kartlardan istifadə etməyə başlamışdılar. Kartların fiziki görünüşündən bəhs etsək, onlar bu dövrdə kartondan hazırlanırdı və müştəriyə aid olan rekvizitlər üzərinə basma üsulu ilə yazılırdı. Kartondan hazırlanan kartlar dözümlü və uzunömürlü deyildi, bu isə sonrakı dövrlərdə metal və ardınca da plastik kartların yaranmasına səbəb oldu. (Rochet, 2008, s. 23).

Metal plastinkaların ilk dəfə buraxılması 1928-ci ilə təsadüf edir və Bostonda yerləşən Farrington Manufacturing şirkətinin adı ilə bağlıdır. Kart sahibi haqqında məlumatlar, zəruri rekvizitlər, eyni zamanda kartın qüvvədə olub-olmamasını göstərən digər detallar artıq kartın üstündə qeyd olunub bu halda dərc olunmağa başlamışdı. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, kart üzərində qeyd olunan simvollar-hərflər və rəqəmlər və yaxud spesifik digər detalların həkk olunması embossing adlanan proseslə həyata keçirilir. Kart emissiyası ilə məşğul olan şəxslər bu tipdəki plastinkanı imprinter adlanan bir xüsusi maşına yerləşdirirlər. Burada əsas məqsəd odur ki, kartın üstündə olan rekvizitlər satış zamanı istifadə edilən çəkin üstündə öz izlərini salsın. Sonrakı mərhələyə gəldikdə isə burada satışın həcmi, daha dəqiq desək, məbləğini çəkə yazaraq onu banka göndərməkdən ibarətdir. Bankın öhdəliyi isə pulu ödəməkdir. Kartlarla ödənişlərin inkişaf spesifikasiyası növbəti illərdə günümüz üsullarına daha çox yaxınlaşırdı. Çünki burada artıq gözləmə müddəti, gecikdirmə müddəti və növbəti aylar üçün minimal ödənişlərin müəyyən edilməsi və kreditləşmə kimi mühüm maliyyə kredit sxemi alətlərindən istifadə edilməyə başlanılmışdı.

Kredit kartlarının yaranması isə mütəxəssislərin fikrincə Conn S. Biqqinsin adı ilə sıx bağlıdır. Nyu Yorkda yerləşən Milli Bankda işləyən Biqqins istehlak kreditləri mütəxəssisi idi. Onun kredit kartlarının yaratma prosesi “Charge-it” adındakı layihəsi ilə bağlı idi. 1946-cı ildə Biqqins xüsusi kredit sxeminin təşkilinə başlayır. Semin işləmə prinsipi belə idi ki, regiondakı yerli dükanlar öz müştərilərindən

kiçikmiqyaslı sayılan alışlar zamanı müxtəlif qəbzləri qəbul edirdilər. Burada müəyyən vaxt periodlarında mağaza sahibləri həmin qəbzləri banklara təhvil verirdilər. Qəbzlərdə yığılan məbləği isə bank öz növbəsində mağaza sahibinə müştərinin cari hesabındakı vəsait hesabına ödəyirdi. İlk klassik hesablaşma zəncirinin tərtib edilməsi isə Fletbuşda həyata keçirilmişdir ki, hazırda da maliyyə-kredit sistemində mütəmadi istifadə olunan metod hesab olunur.

İlk American Express kartının dövriyyəyə buraxılması 1958-ci ilin 1 oktyabr tarixinə təsadüf edir. Kompaniyanın tez bir zamanda böyüdüyünü göstərən statistik məlumatlara əsasən, artıq iki ildən sonra xidmət göstərdiyi müəssisə sayı 32, kart sahibləri isə 475,000 nəfər idi. 50-ci illərdə kartların inkişafı ilə bağlı onu qeyd etmək lazımdır ki, artıq 100-dən çox Amerika bankı özlərinə məxsus kredit kartları layihələrinin fəaliyyətinə başlamışdılar. İki nəhəng Amerikan bankının bu biznesə qoşulmasını kredit kartlarının inkişaf yolundakı dönüş nöqtəsi kimi qiymətləndirmək olar. Onlardan biri Chase Manhattan Bank, digəri isə Bank of America idi. (Milne, 2016, s. 39).

Həmin bankların kredit kartları sahəsindəki sonrakı aqibəti isə belə davam edir: Chase Manhattan Bank fəaliyyətini zərərlə başa vurur. Bank of America isə uğurlu nəticələri ilə seçilir. Bunun başlıca səbəbi isə Bank of Americanın müştəri kontingentinin zəngin hesab olunduğu Kaliforniya Ştatında bir sıra böyük şöbələrə malik olması idi.

Britaniya ərazisində fəaliyyət göstərən otel və restoranların asossiası olan BHR kredit kartlarının emissiyasına başqlaması kartların tarixində baş verən mühüm hadisələrdən sayılır. Həmin kartlar bank kartları olmasalar da, universal olaraq qeydə alınırdı. Sonrakı dövrlərdə daha dəqiq desək, 1965-ci ildə asossasiya özünün əsas rəqiblərindən hesab olunan Rikskort ilə birləşdi və “EuroCard International” şirkətini təsis etdilər. İsveç yeni yaranan korporativin mərkəzi qərargahı idi. Kart layihələrinin

inkişaf tendesiyasında əsas məhdudiyyət isə onların lokal xarakter daşması ilə bağlı idi. Sonrakı dövrlərdə, yəni 1966-cı ildə Bank of America digər banklar üçün müvafiq lisenziya verilməsi ilə kartların buraxılmasına icazə verdi. Bu hadisənin reallaşmasından sonra isə bankın əsas iri rəqibləri öz aralarında birlik yaradaraq Banklar arasına Kart Sisteminin bünövrəsini qoydular. Yaradılan assosiasiya Interbank Card Association adlanırdı və onun növbəti güclü addımı 1969-cu ildə “MasterCharge” kartlarının mülkiyyət hüququnu almaq idi. Qərbi ştatlarına məxsusu banklar assosiasiyası tərəfindən buraxılan “MasterCharge” “ICA”ya üzv olan bir sıra banklar tərəfindən buraxılmağa başlamışdı. Onun fiziki görünüşü ilə bağlı qeyd etmək lazımdır ki, “MasterCharge” loqotipi kartın böyüklük ölçüsü ilə eyni olurdu. Sonrakı dövrlərdə “MasterCharge” “MasterCard”-a çevrilməsi ilə loqotipin ölçüsü kiçilməkdə idi. “Bank Americard” emissiyası ilə məşğul olan banklar isə Bank of America-də olan proqramın nəzarətdən çıxarılmasını tələb edirdilər. Bu isə 1970-ci il tarixində National Bank Americard Incorporatedin yaradılması ilə nəticələnmişdi. Universal kartlarla bağlı başlıca bölgüsü hələ ilk dövrlərdən “Əyləncə və Səyahət kartları” və bank kartları olaraq iki yerə bölünürdülər. Əyləncə və səyahət kartlarını buraxan əsas şirkətlər American Express, Diners Club, American Express idilər. Onların əsas funksiyası otel, restoran, mehmanxana kimi xərcləri ödəməklə əsasən səyahətləri çox olan biznesmenlər üçün nəzərdə tutulurdu. (Cohen, 2001, s. 15). Əsasən banklar tərəfindən dövriyyəyə buraxılan “istehlakçı” xarakterli kartlar isə adətən sadə müştərilər üçün emissiya edilirdi.

American Express şirkəti 1970-ci ildə əyləncə və səyahət miqyasında öz rəqiblərini ötüb keçməyə nail olmuşdu. Onun emissiya etdiyi kartların sayı Diners Club kartlarının sayından iki dəfə, Catre Blanche şirkətinin emissiya etdiyi kartların sayından isə dörd dəfə çox olur. Bu rəqabət getdikcə güclənir və növbəti illərdə öz rəqiblərindən daha böyük həcmdə fərqlənməyə başlayır.

Britaniyanın “Express Card” sistemi və ICA 1974-cü ildə razılıq imzalandıqdan sonra “Bank Americard” sistemi ilə olan bazar rəqabətində ciddi səviyyədə sıçrayış əldə etməyə nail olmuşdu. “Euro Card” assosiasiyasına daxil olan “Express Card”ın öz üstünlükləri var idi. Bu hadisədən sonra “Euro Card” “Master Charge” kartlarını emissiya edən Amerikaya məxsus Banklararası assosiyası ilə uğurlu əməkdaşlığı meydana gəldi. Hadisələrin növbəti gedişatında isə bu gün qlobal miqyasda ən güclü kart şirkəti sayılan VISA-nın yaranması ilə bağlı idi. Belə ki, National Bank Americard Incorporated şirkəti 1976-cı ildə özünü “Bank Americard” adını VISA olaraq dəyişdi. Oxşar addım isə ICA tərəfindən 1980-ci ildə atıldı və o öz emissiya etdiyi kartın adını bu gün digər aparıcı kart şirkəti olan Master Card-a dəyişdi. (Astuti, 2016, ss. 1-6).

Kartlar və digər nağdsız ödəniş sistemləri arasında gedən rəqabət yalnız Avropa və Amerika üçün spesifik deyildi. Belə ki, Yaponiya bazarında da həm daxili, həm xarici subyektlər tərəfindən liderlik uğrunda mübarizə gedirdi. Başlıca olaraq “Master Card” və “VISA” korporativləri güclü Yaponiya bazarında hökmranlıq etmək üçün aktiv olaraq mübarizə aparırdılar. Onların bazarda əsas rəqibləri JCB kartları idi və rəqabətdə ona uduzurdular. Yaponiya bazar iştirakçılarının üstünlük verdikləri JCB kartlarının istifadəçilərinin ümumi sayı cəmi 1980-ci il üçün cəmi “Master Card” və “VISA” kart sahiblərinin sayından iki dəfə çox idi. Yaponiya ümumilikdə kart sənayesinə öz rəqiblərinə nisbətən gec başlamış olsa da rəqibləri ilə mübarizəni güclü formada aparmağa nail olurdu.

Səksəninci illər kart sənayəsində yeniliklər üçün səciyyəvi sayılan dövrlərdən hesab olunur. Belə ki, burada kartlarda artıq rəngli mətnlərdən və şəkillərdən istifadə edilirdi. 90-cı illərdə isə ultra bənövşəyi qrafikə məxsus təsvirlərin çapı üçün lazım olan avadanlıqlar, barmaq izləri və imzaların oxunması üçün nəzərdə tutulan skanerlər meydana gəlmişdi.

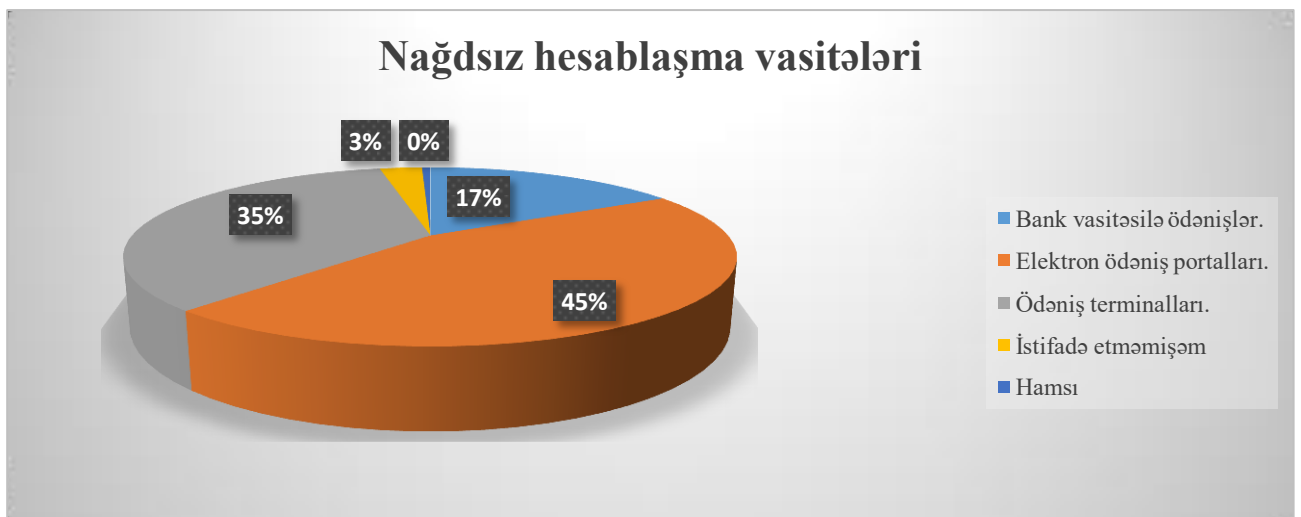
Yarandığı ilkin tarixdən bu günə qədər Master Card və VISA korporativləri maliyyə əməliyyatlarının həyata keçirilməsi üçün nəzərdə tutulan ödəniş sistemləri arasında öz dominantlığı qoruyan şirkətlərdir. Bu gün nağdsız ödəniş vasitələri öz imkanlarını olduqca genişləndirmişdir. İlkin olaraq əsasən kartlar və bank əməliyyatları olaraq həyata keçirilən nağdsız əməliyyatlar bu gün yerini müxtəlif ödəniş portalları, terminallar və ATM-lər olaraq həyatımıza inteqrasiya etmişdirlər.

Ölkə əhalisinin nağdsız hesablaşma vasitələrindən istifadəsinin səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün tərəfimizdən Bakı şəhərində onlayn sorğu metodundan istifadə olunmuşdur. Onlayn sorğuda iştirak edənlərin cavablarına uyğun olaraq əldə etdiyimiz nəticələri aşağıdakı formada analiz edək.

Nağdsız hesablaşma vasitələri.

Sorğu iştirakçılarının nağdsız hesablaşmalardan kifayət qədər məlumatlı olduğunu digər nəticələr əsasında da görə bilərik. Bir digər məsələ isə onların hansı nağdsız ödəniş vasitələrindən istifadə etməsidir. Sorğu nəticəsində məlum olmuşdur ki, iştirakçılar daha çox elektron ödəniş portallarından istifadə edirlər. Bundan başqa ödəniş terminalları və daha ənənəvi üsul sayılan bank əməliyyatları vasitəsilə ödənişlər də üstünlük verilən vasitələrdəndir.

Qrafik 2. Nağdsız hesablaşma vasitələrinə uyğun olaraq bölgü.

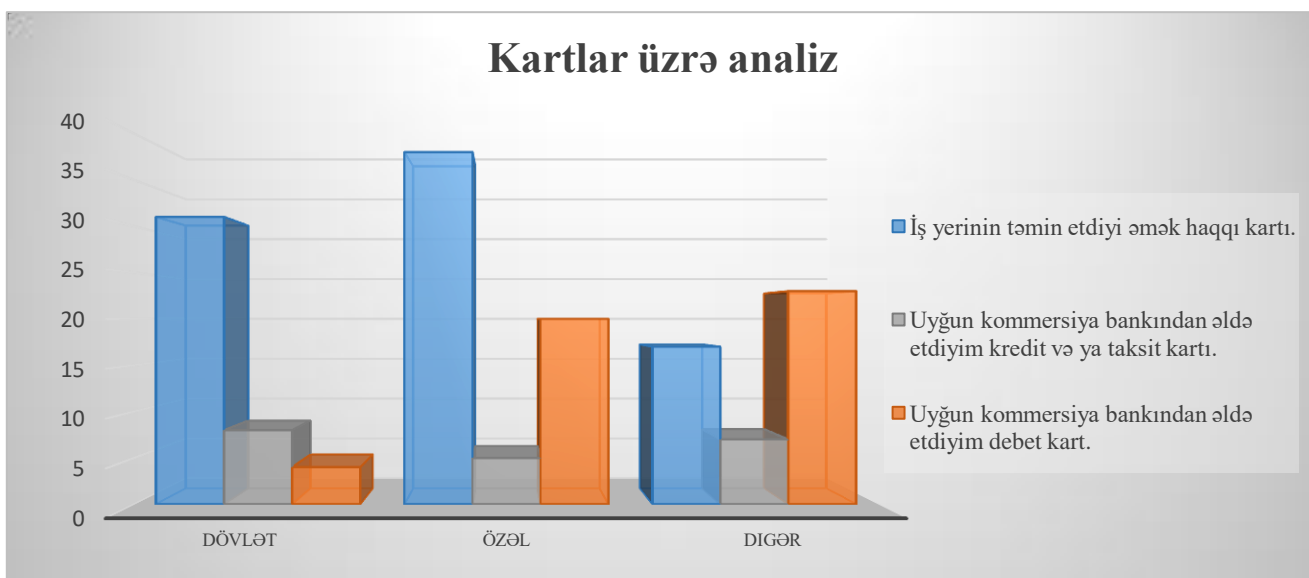
Mənbə:<https://docs.google.com/spreadsheets/d/10ogxZEdo8KeZZdnTgwIBsLr-2bhGl0oYTdzcYkeW8mE/edit#gid=1528425431>

İnternetdə istifadə olunan ən məşhur elektron ödəniş sistemləri – WebMoney Transfer, PayPal, QIWI, Perfect Money, EasyPay, Яндекс.Деньги, Payeer, ePayments, MoneyMail, Advanced Cash. Bu tip sistemləri internetdə elektron ödənişlərin həyata keçirilməsi, rəqəmsal valyutaların (kriptoalyuta) mübadiləsi, onlayn xidmətlər üzrə ödənişlərin aparılmasında daha effektivlidir.

Kart seçimlərinin analizi.

Yuxarda da qeyd olunduğu kimi, nağdsız hesablaşmaların ənənəvi üsullarından biri plastik kartlar sayılır. Plastik kartlar istehsal məqsədi və öz funksiyalarını həyata keçirməsinin əhəmiyyətindən asılı olmayaraq mühüm oxşar xüsusiyyətləri özlərində cəmləyirlər. Kartların emissiyası əsasən prosesinq fəaliyyəti üçün lisenziyası olan xüsusi prosesinq təşkilatları vasitəsilə həyata keçirilir. Prosesinq təşkilatının əsas funksiyaları onun tərəfindən kart ödənişləri üzrə müvafiq prosesinq xidmətlərinin göstərilməsi, o cümlədən kart hesablarının təmin olunması, POS-terminal və bankomatlar bundan başqa fərqli ödəniş üçün nəzərdə tutulan infrastrukturların fəaliyyətinin dəstəklənməsi, beynəlxalq kart təşkilatları və banklar üçün hesabatların hazırlanması, və onların öz arasında informasiya mübadiləsinin təşkilatından və digər vacib xidmətlərdən ibarətdir. Əhalinin üstünlük verdiyi plastik kartlarla bəzə necə təmin olunur. Sorğuda bu məsələ də araşdırılmışdır:

Qrafik 3. Kartların növlərinə uyğun olaraq analiz.

Mənbə:<https://docs.google.com/spreadsheets/d/10ogxZEdo8KeZZdnTgwlBsLr-2bhGl0oYTdzcYkeW8mE/edit#gid=1528425431>

Sorğu zamanı əhalinin işlədiyi sektorla (dövlət, özəl, digər) kompleks olaraq istifadə etdiyi kartı növü analiz edilmişdir. Məlum olmuşdur ki, iştirakçılar əsasən əmək haqqı kartından ödənişlərini həyata keçirməyə meyillidir. Bundan başqa uyğun təkliflər edən kommersiya banklarının debet və kredit kartlarından da istifadə edilir.

Nağdsız hesablaşmaları situmullaşdırmaq yolları.

Sorğunun əhatə etdiyi digər məsələ isə əhalinin nağdsız hesablaşmaları situmullaşdırmaq üçün atılan addımlardan hansı səviyyədə xəbərdar olması ilə bağlıdır. Bildiyimiz kimi, ölkəmizdə nağdsız hesablaşmaların miqyasını genişləndirmək məqsədilə müxtəlif addımlar atılır. Bu tədbirlərhəm makro, həm də

mikro səviyyədə olmaqla, əhalinin müxtəlif təbəqələrini əhatə edir. Aşağıdakı cədvəldə sorğunun nəticələri mənbələr də qeyd olunmaqla verilmişdir:

Cədvəl 1. Sıtumullaşdırma məqsədli addımların nəticələrinin analizi.

	Say	Nümunə Mənbə
Kommersiya banklarının "chashback" xidməti.	63	https://kapitalbank.az/cards/birkart-cashback?hl=en
Mərkəzi Bankın “kartla ödə, kartla qazan” lotereyası.	16	https://www.cbar.az/page-133/stimullasdirici-lotereya
Nağdsız hesablaşmaları situmullaşdırmaq məqsədilə qəbul olunan qanunlar.	43	http://www.e-qanun.az/framework/34474
Heç biri	55	

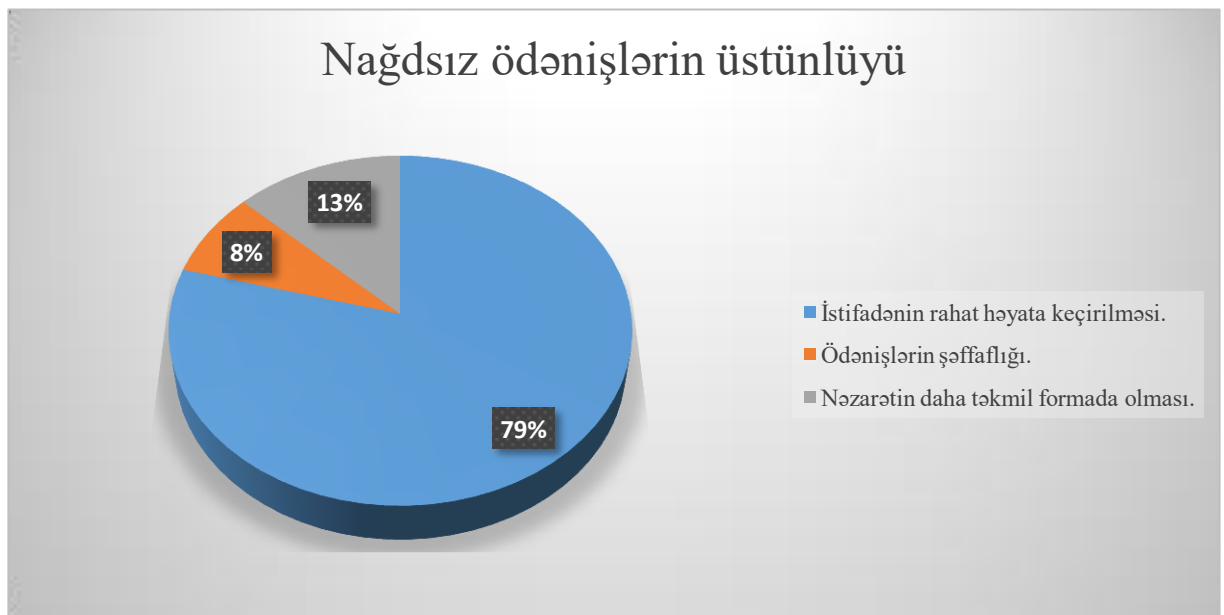
Mənbə:<https://docs.google.com/spreadsheets/d/10ogxZEdo8KeZZdnTgwIBsLr-2bhGI0oYTdzcYkeW8mE/edit#gid=1528425431>

Cədvəldən görüldüyü kimi iştirakçılar əsasən “cashback” xidmətindən xəbərdardırlar. Lakin ikinci böyük səs çoxluğu isə ümumiyyətlə, heç bir tədbir haqqında məlumatlı deyillər. Yuxarda verilən məlumatlardan görüldüyü kimi günümüzdə nağdsız hesablaşmalar genişlənməkdə və əhalinin bu alətlərdən istifadəsi atmaqdadır. Sorğu iştirakçılarının cavablarının toplusundan aydın olur ki, son dövrlərdə bu maliyyə alətlərinə üstünlük verilir.

Nağdsız ödəniş vasitələrinin üstünlüklərinə meyllər.

Sorğuda araşdırılan digər məsələ isə iştirakçıların nağdsız ödəniş vasitələrinin hansı üstünlüyünün onlar üçün vacib olması haqda idi. İştirakçılardan 137 nəfər-ən çox paya malik olan hissə “istifadənin rahatlığı” seçimində həmfikir olmuşdurlar. Burada əsas məsələ, onlara təklif olunan ödəniş alətlərinin funksioanallıq cəhətdən bütün tələblərini ödəyə bilməsidir ki, bu da kifayət qədər xoş haldır. Təəssüf ki, yalnız 23 nəfər fikrincə, əsas üstünlük “ödənişlərin şəffaf olması” seçimini qeyd etmişdir. Çünki nağdsız hesablaşmalar zamanı edilən ödənişlərin dələduzluq və korrupsiya kimi hallardan nağd ödənişlərə nisbətən sığortalanmış olması onun əsas xarakterik xüsusiyyətlərindən biri sayılır. Son olaraq 14 nəfər “nəzarətin daha təkmil olması” qeyd etmişdir ki, bu da dolayı yolla “ödənişlərin şəffaflığı” seçimi ilə oxşar məğzə sahibdir. Demək, sorğu iştirakçıları hələ nağdsız hesablaşmaların əhəmiyyəti və əsas üstünlükləri haqda bir o qədər məlumatlı deyillər. Onları əsas maraqlandıran məsələ funksional və sürətli işləyə maliyyə mexanizminidir.

Qrafik 4. Nağdsız ödəniş vasitələrinin üstünlüklərinə meyllər

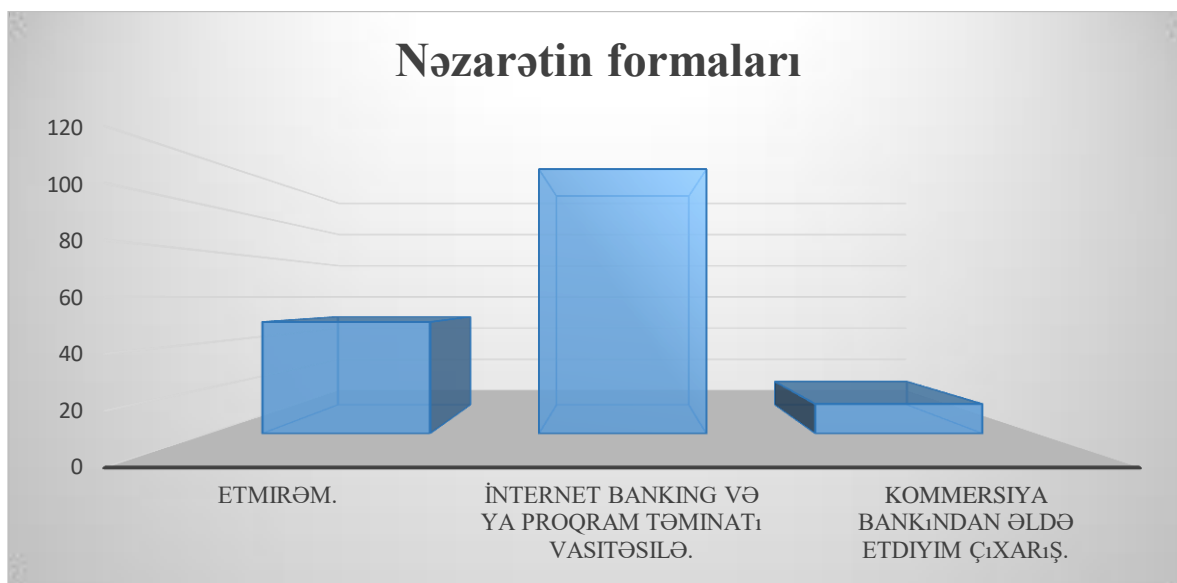

Mənbə:<https://docs.google.com/spreadsheets/d/10ogxZEdo8KeZZdnTgwIBsLr-2bhG10oYTdzcYkeW8mE/edit#gid=1528425431>

Nağdsız hesablaşmalara nəzarətin formaları

Sorğuda araşdırılan əsas məsələlərdən biri də əhalinin nağdsız hesablaşma formalarına hansı formada nəzarət etdiyi idi. Bildiyimiz kimi, hesablaşmaların nağdsız aparılması burada yarana biləcək itki və ziyan hallarını azaldır. Lakin bu ödənişləri tamamilə bu sistemin öhdəliyində etmək üçün bir səbəb olmadığından hər zaman nəzarəti mikro səviyyədə aparmaq zərurəti vardır. Sorğu iştirakçılarının əsas hissə ödənişlərinə internet banking və cari hesabın bərkidildiyi bankın proqram təminatı vasitəsilə nəzarət etdiyini qeyd etmişdir. Nisbətən yeni inkişaf edən sistem olmasına baxmayaraq əsas üstünlüyü əhatə etməsi insanların texnologiyaya adaptasiya olması zamanı tələblərini ödəyən layihələrə tez adaptasiya olduğunu göstərir ki, bu da olduqca sevindirici haldır. Bundan başqa ikinci əsas səs çoxluğu isə ümumiyyətlə, nağdsız ödənişlərə nəzarət etmədiyini bildirmişdir. Son olaraq çox cüzi hissə bank çıxarışı ilə nəzarət edir ki, bu da daha çox ənənəvi üsul sayılır.

Qrafik 5. Nağdsız hesablaşmalara nəzarətin formaları

Mənbə: <https://docs.google.com/spreadsheets/d/10ogxZEdo8KeZZdnTgwIBsLr-2bhGI0oYTdzcYkeW8mE/edit#gid=1528425431>

Onu da qeyd etməliyik ki, sorğu iştirakçıları əsasən 18-50 yaş arasında və müxtəlif təhsil səviyyəsinə malik (orta, bakalavr, magistr, i.e.f.d) insanlardan seçilmişdir. Burada onların dövlət və özəl sektorda çalışması da göstəricilərin nəticəsinə təsir göstərən amillərdən biridir. Ümumilikdə, müxtəlif yaş, təhsil və məşğulluq səviyyəsinə malik olan bu iştirakçıları əsas hissəsi-138 nəfər nağdsız hesablaşmaların dövriyyəsinin artırılmasının vacib olduğunu qeyd etsə də, burada heç bir fikri olmadığını qeyd edən 30 nəfər iştirakçı var idi. Yalnız, 9 nəfər isə nağdsız dövriyyənin genişləndirilməsinin vacibliyi fikrinə neqativ yanaşmış və “xeyr” cavabını vermişdir.

III FƏSİL. NAĞDSIZ ÖDƏNİŞ SİSTEMİNƏ NƏZARƏTDƏ YENİ PERSPEKTİVLƏR VƏ İSTİQAMƏTLƏR

3.1. Nağdsız pul dövriyyəsində bank əməliyyatlarının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Qlobal miqyasda inkişaf etmiş ölkələr üçün maliyyə-kredit sistemində nağdsız ödəniş alətləri olduqca geniş istifadə olunduğundan sadə əməliyyat olaraq qəbul olunur. Elektron ödənişlər dedikdə pulun fiziki olaraq nağd formada olmadan banklar və bank səlahiyyətlərinə malik olan digər maliyyə institutları vasitəsilə dövriyyəsi həyata keçirilən pul vəsaitləri nəzərdə tutulur. Bu cür mexanizmin qurulması üçün başlıca tələblər geniş texniki imkanlar, subyektlərarası inam və ən əsas da etibarlı əməliyyat sistemi bazasının olmasıdır. Son məsələləri maddi imkanlar hesabına, həm də qısa müddətə reallasdırmaq mümkündürsə, ilkin məsələ uzun zaman və güclü təbliğat tələb edir. Ölkəmizdə bu istiqamətdə qanunlar qəbul

edilib, texniki dəstək verilsə də üçüncü məsələ nağdsız formada dövriyyənin artmasını ləngidən əsas səbəblərdən biridir.

Son illər ölkəmizdə nağdsız hesablaşmalar sisteminin inkişafına xidmət edəcək bir sıra mühüm addımlar atıldığı qeyd etmək lazımdır. Atılan addımların qarşılığında isə bəzi bank-maliyyə subyektlərinin yaradılan infraqurudan kifayət qədər istifadə etmədiklərini, xüsusən də müvafiq alətlərin tətbiqinə meyilli olmadıqları müşahidə olunur. Statistik göstəricilərdən bu fikri təsdiqləyir. Başlıca göstəriciləri müqayisə etmək üçün inkişaf etmiş ölkələrin statistikasına nəzər salsaq, bu kateqoriyadakı ölkələrdə nağd pulun həcmi ümumi dövriyyədəki pulun 7-10% arasında dəyişərkən keçmiş ilin nəticələrinə görə isə ölkəmizdə bu göstərici 50-55% qədər olmaqla xeyli yüksəkdir. Qlobal miqyasda stastik nəticələrə baxsaq, aydın olar ki, son illər nağdsız hesablaşmaların miqyası ciddi artımdadır. Hər il orta hesabla 7-8% faiz çoxalmaqla təqribi 270-300 milyard dollarlıq nağdsız pul həcmi artmaqdadır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etmiş ölkələr və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında ciddi fərqlər bu sahədə də görünür. Belə ki, 80% nağdsız pul dövriyyəsi inkişaf etmiş ölkələrin payına düşərkən onun 40%-i yalnız ABŞ-a aiddir. Dünya lideri ABŞ-dan sonra isə 21% göstərici ilə ikincilik Avrozona ölkələrinə aiddir. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinə çatmağı hədəfləyən Azərbaycanca da nağdsız hesablaşmaların genişləndirilməsi ilə ciddi məşğul olur. Və bu məqsəd onun maliyyə-iqtisadi sisteminin əsas prioritet istiqamətlərindən biri sayılır.

Ölkəmizdə nağdsız hesablaşmaları həyata keçirən əsas maliyyə institutları kommersiya bankları hesab olunur. Ayrı-ayrı ATM-lər, pos-terminallar, plastik kartlar və sair inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün əsas spesifik nağdsız hesablaşma alətləri sayılır. Ölkəmizdə nağd pulun dövriyyəsinə məhdudlaşdırmaq və nağdsız dövriyyəni genişləndirmək istiqamətində atılan addımlar bu alətlərin gün keçdikcə artması və təkmilləşməsinə təkan verir. Əsas nağdsız hesablaşma vasitələrindən sayılan plastik kartlar haqqında əvvəlki fəsildə məlumat vermişdik. Processing mərkəzlərinin buraxdığı plastik kartlar ayrı-ayrı banklar tərəfindən tədavülə verilərək

nağdsız pulun dövriyyəsinin əsas hissəsini təşkil edir. Yuxarda ölkəmizdəki 3 əsas prosesinq mərkəzi və onların işləmə strukturundan bəhs etmişdik.

Emitent tərəflə bağlanan müqavilənin şərtlərinə uyğun olaraq kart sahibi öz kartı ilə müxtəlif xidmətlərin yerinə yetirilməsi və yaxud malların alınması ilə bağlı olan ödənişlərini edə bilər, eyni zamanda cari hesabına bərkidilən kartla hesabındakı pulu nağdlaşdırma, başqa hesaba köçürmə və ya valyuta mübadiləsini həyata keçirə bilər. Əsas məsələ, aparılan əməliyyatların qanunvericilikdə müəyyən edilmiş həddləri keçməməsi və ya ümumiyyətlə qadağan edilməmiş olmamasıdır.

Plastik kartlarla edilən əməliyyatlar zamanı tranzaksiya avtorizasiya edildiyi andan sonra sistemdə geriçağırılmaz olaraq qeydə alınır. Kart sahibi əgər səhv ödəniş edərsə o zaman etiraz etmək üçün emitent bankdan öz hesab çıxarışı tələb edir və qarşı tərəflə aparılan əməliyyatların təsdiqedicisi sənədlərini təqdim etmək yolundan istifadə edə bilər. Burada onun qarşılaşdığı əsas ciddi məqam zaman məhdudiyyəti ilə bağlıdır. Belə ki, əgər müqavilədə qeyd olunan müddət ərzində müraciətini etməzsə, əməliyyat təsdiq olunmuş kimi sayılacaq.(Jonker, 2011, s. 122)

Ödənişlər zamanı səhvlər edildiyi zaman araşdırılma işlərinin edilməsi, ödənişi kartlar vasitəsilə edilən ticarətlərdən, xidmət və ya işlərdən imtina edilməsi və köçürülən məbləğin ödəyən hesabına qaytarılması həmin kartın emitenti və kart sahibinin bağladığı sazişin şərtləri və bu sahədə fəaliyyət göstərən müvafiq beynəlxalq və ya yerli kart şirkətlərinin qanunauyğunluqlarına uyğun olaraq həyata keçirilir.

Kartların emissiyası ilə məşğul olan hüquqi şəxslər ölkə qanunvericiliyinin müvafiq qaydalarına uyğun olaraq bank əməliyyatları fəaliyyətlərini həyata keçirmək üçün lisenziyası olanlardır. Bundan sonrakı mərhələdə emitent müəssisə həmin kartın növü, şərtləri və kartların təqdim etdiyi xidmətlə özü qərar verir. Beynəlxalq kart təşkilatlarına məxsus kartlar üçün bu kriteriyalar həmin kartları emissiya edən təşkilatların şərtlərinə uyğun olaraq müəyyən edilir.

Banklar hələ ilk yarandığı dövrdən maliyyə-kredit sisteminin əsas struktur elementlərindən olmuşdur. Sözsüz ki, nağdsız hesablaşmaların ilkin forması da məhz

banklar vasitəsilə yaranmış və təkmilləşmişdir. Günümüzdə bankların dünya maliyyə-kredit sisteminin mövcud infrastrukturuna uyğunlaşmaq üçün mövcud yeniliklikləri öz sistemlərinə inteqrə etdikləri məlum məsələdir. Burada nəzarət sahəsində də edilməli olan təbliğinə xüsusi önəm verilən müəyyən məsələlər vardır.

Ənənəvi bankçılıq strukturuna malik olan bank-maliyyə sistemimiz texnologiyanın maliyyə sisteminə inteqrasiyanı son dövrlərdə özündə əks etdirir. Müştərilərin cari hesablarını və buraya bərkidilmiş kartlarına nəzarət edilməsi üçün yaradılan “Mobil banking” və “Internet banking” proqram təminatları bunun üçün güclü vasitədir. Burada təkrarlanan daimi xırda ödənişləri həyata keçirmək istifadəçiləri rahatlıqla təmin etməklə yanaşı eyni zamanda onlara öz şəxsi maliyyə hesablarına nəzarət etmək imkanını da sadələşdirir. Günümüzdə ödənişlərin şəffaf və təhlükəsiz formada həyata keçirilməsi də ciddi tələbdir. Bunun üçün bir çox kommersiya banklarımızın təqdim etdiyi “3D Secure” sistemi prosesinq təşkilatları tərəfindən dəstəklənir. Bununla da həmin sistemi dəstəkləyən kartlar və saytlar sayəsində daha təhlükəsiz formada əməliyyatlar həyata keçirilir. MasterCard sistemində “MasterCard Secure Code” adlanan bu sistem VISA ödəniş sistemində isə “Verified by VISA” olaraq adlandırılır. Bu xidməti dəstəkləyən saytlarda aşağıdakı nişanları görmək mümkündür:

Şəkil 1. “3D Secure” sisteminin simvolları.

(mənbə: <https://kapitalbank.az/cards/3D-secure>)

Sistemin işləmə prinsipi belədir ki, real vaxt rejimində kart sahibinin yoxlanılması üçün tələb olunan şifrə vardır. Bu şifrə yalnız Banka və müştəriyə məlumdur. Şifrələmə sistemi vasitəsilə əməliyyatlar təsdiqlənmədiyi halda

tranzaksiyalar baş tutmur. Sistem internet dələduzlarının kartlardan istifadəsini məhdudlaşdırır. Bu isə öz növbəsində həm sahibkar subyektləri tərəfindən, həm də global səviyyədə düşünsək dövriyyədə maliyyə itkinlərinin baş verməsinin qarşısını alır. Bəzi hallarda biz əməliyyatı həyata keçirdiyimiz saytda həmin sistemin dəstəklənmədiyini müşahidə edə bilərik. Buna baxmayaq “3D Secure” sistemini dəstəkləyən kartlarla bu cür saytlarda edilən əməliyyatlar zamanı dələduzluq halları baş verərsə, etiraz hüququnda istifadə edilə bilər. Etiraz hüququ məsuliyyətin sayt sahibinə ötürülməsi ilə səciyyələnilir. “3D Secure” sisteminə keçmək üçün müştərilər qeydiyyatdan keçməlidirlər. Qeydiyyatla bağlı prosedurlar isə ümumi oxşar cəhətləri özündə cəmlədirsə də əsasən kartı təmin edən kommərsiya bankının qaydalarına əsasən müəyyənləşir. Burada bir çox yerli kommərsiya bankları “SMS Xəbərdarlıq” funksiyanı da dəstəkləyir. Bu funksiya vasitəsilə karta müvafiq mədaxil və məxariclər haqqında real vaxt kəsində sizə müvafiq bildirişlər gəlir. Bu isə öz növbəsində hesabları idarəetməni asanlaşdırmaqla bərabər, təhlükəsizliyi artırır və nəzarəti gücləndirməyə xidmət edir.

Banklarda əsas nağdsız hesablaşma elementi olan bankomatlar üzərində nəzarət işlərinin gücləndirilməsi də əsas məsələlərdən biri sayılır. Burada təhlükəsizliyi artırmaq üçün Mərkəzi Bank Kommərsiya banklarına müvafiq tədbirlərlə bağlı məktublar hazırlamışdır.

3.2. Nağdsız ödənişlər zamanı neqativ halların aradan qaldırılması üçün görülən tədbirlər və nəzarətin düzgün qurulması yolları (Azərbaycan və dünya praktikasında)

Ölkəmizdə nağdsız hesablaşmalar və ona nəzarət qismən yeni olub öz inkişaf mərhələsini yaşamaqdadır. Ona görə də hələ də bir sıra əməliyyatlar öz yerini bizim maliyyə bazarımızda tapa bilməmişdir. Qlobal miqyasda elektron ödəmə sistemləri vasitəsilə vəsaitlərin ötürülməsi qaydalarına görə artıq 1978-ci ildən etibarən ATM, bankomatlar, pos-terminallar və sair kimi alətlərlərlə nağdsız vəsaitlərin ötürülməsi

prosesi informasiya texnologiyalarının əməllər və təlimatlar məcmusundan ibarət sxem vasitəsilə avtomatik olaraq həll edilir. Maliyyə bazarı subyektlərini əsasən də operatorlarını narahat edən əsas məsələ, Federal Hesablaşmalar Mərkəzinin qəbul etdiyi yeni qanunvericilik qaydalarına görə burada Regulatione adlanan vasitələrin onlara tətbiq edilməsi ilə bağlı idi. Nağdsız ötürmələrə cavabdeh olan iştirakçıların qeyri-sərbəst olduqları bilinir. Federal Hesablaşma Mərkəzinə müşahidələr nəticəsində aydın oldu ki, qanunlara yeni əlavə edilən qaydalar və onlara məxsus elementləri maliyyə subyektlərinin qəbul etməsinə bir o qədər meyilli deyillər, bu zaman onların qanunun əhatə çərçivəsindən kənarlaşmamalarının qarşısını almaq üçün müvafiq tədbirlər görürdülər. Azərbaycanın mövcud vəziyyəti üçün maliyyə-bank sferasında innovativ yeniliklərin bütün bank strukturunda nağdsız ödəniş vasitələrinin əsas xüsusiyyətləri və əhəmiyyətinin öyrənilib mənimsənilməsinə, eyni zamanda mövcud sahənin inkişafının iqtisadi nəticələrinin araşdırılmasına yüksək həddə tələb vardır. İqtisadi çərçivədə makroiqtisadi sistemin istiqamətlərin formalaşması, yerli inovativ sistem strukturunun qurulması, günümüz standartlarına cavab verə bilən müasir innovativ menecment əlaqələrinin xüsusiyyətlərinin tətbiqi bu gün ölkə iqtisadiyyatın çoxyönlü inkişaf istiqamətini səciyyələndirən yollardan sayıldığını qeyd etmək olar. Dünyada baş verən qlobal proseslərə istinad edərək qeyd etməliyik ki, nağdsız pul dövriyyəsinin əsasını iqtisadiyyatın dinamik inkişafını yüksək həddə dəstəkləyə bilmək üçün araşdırmaq zəruridir.

Qeyd olunan nağdsız ödəniş vasitələri ilə dövr edən elektron pul əsasən sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan iqtisadi subyektlər üçün spesifikdir. Günümüzdə isə öz dövriyyəsinə xeyli miqdarda genişləndirmiş olan nağdsız pul ele bir mexanizmdə fəaliyyət göstərir ki, bu alətlərdən yalnız sahibkarlar yox eyni zamanda sıradan vətəndaşlar da öz tələbatlarını ödəmək məqsədilə rahatlıqla istifadə edə bilirlər. Statistik rəqəmlər göstərir ki, dünya səviyyəsində nağdsız pul dövriyyəsinin 60-65% kartlar vasitəsilə ödənişlərin payındadır. Qlobal miqyasda elektron ticarətin, elektron hökumətin tətbiqinin genişləndirilməsi və bu sahədə atılan

ciddi addımla nağdsız ödənişlərin artırılması üçün təkanverici amillərdən sayılır. Təəssüf ki, günümüzdə ölkəmiz üçün maliyyə-kredit sistemin nağdsız hesablaşma strukturunun yüksək inkişaf etdiyini qeyd etmək mümkün deyildir.

Bunun başlıca səbəbi isə odur ki, hələ də orta səviyyəli sahibkarlıqla məşğul olan orta və kiçik hüquqi şəxslər, o cümlədən fiziki şəxslər pul vəsaitlərinin nağd şəkildə əməliyyatlara üstünlük verirlər. Bu isə onların nağd pulun daha tez əldə edilməsini hesab etmələri ilə əlaqədardır. Bu məsələdə sırası vətəndaşların da cüzi bir hissəsinin nağdsız ödənişlərə maraq göstərdiyini araşdırmalar nəticəsində söyləmək olar. Nəzərə almaq lazımdır ki, nağdsız ödənişlərin əsas üstünlüklərindən biri burada ödənişlər zamanı üçüncü şəxslərin müdaxiləsinin qarşısının alınması və saxta pul nişanlarından istifadə edilməsi riskinin minimuma endirilməsidir. Bu daha çox iri həcmli köçürmələr zamanı öz əhəmiyyətini ciddi şəkildə biruzə verir. Əhalimizin isə nağd olmayan ödənişlərə çox meyl etməməsini başlıca səbəbi bu sahədə az məlumatlı olmaları və tələb olunan infrastrukturun hələ tam qurulmamış olmasıdır. Bir digər məhdudiyyət isə insanların ənənəvi üsullardan imtina edib ödənişlərini kartlarla etmələrinə səbəb olacaq situmullaşdırıcı səbəblər bir o qədər kifayət etmir. Daha dəqiq desək, gündəlik ticarətini nağd olaraq edən şəxsin adət etdiyi vasitədən imtina edib plastik kartlarla ödənişini həyata keçirməsinə səbəb olacaq maraqları olmalıdır ki, o həmin kartları almağa, istifadə qaydalarını araşdırmağa və mütəmadi istifadəsinə maraqlı olsun. Məsələ haqqında qeyd ediləsi bir digər nöqtə isə odur ki, ölkəmizdə iri müəssisələrin böyük əksəriyyəti artıq nağdsız hesablaşma sistemlərindən istifadə etməkdədirlər. Ancaq burada dövr edən məbləğlər ümumi maliyyə sektorunun yalnız bir hissəsinə təşkil edə biləcək həcmdədir. Günümüzdə ölkə iqtisadiyyatının sütunlarından sayılan ticarət və xidmət sahələrində hələ də nağd ödənişlərdən geniş olaraq istifadə edilməkdədir. Buna görə də Azərbaycanda nağdsız pul dövriyyəsinin ölkə iqtisadiyyatındakı xüsusi çəkisini artırmaq məqsədilə kompleks şəkildə artırmaq məqsədilə tədbirlərin hazırlanıb həyata keçirilməsi zəruridir. Bunun üçün həm makro, həm də mikro səviyyədə atılacaq addımların əhəmiyyəti vacib məsələdir. Banklar və

o cümlədən digər maliyyə təşkilatlarının nağdsız hesablaşma sistemlərində texniki və maarifləndirilmə məsələlərin həll etməsiylə yanaşı hökumət isə qanunvericilik bazasında bu yöndə dəyişikliklərin edilməsi ilə bağlı işləri aparmalıdır.

Bu sahədə qlobal təcrübəyə müraciət etsək görürük ki, əgər kifayət edən hüquqi baza çərçivəsində məhdudlaşdırma və stimullaşdırma tədbirlərindən istifadə etsək, həmçinin əhalinin maarifləndirilməsi üçün addımlar atsaq, həmin sistemi ölkəmizdə kifayət qədər populyarlaşdırma bilərik. Bu istiqamətdə atılan addımlardan başlıcası dünya praktikasında da tez-tez rastlaşdığımız məhdudlaşdırma siyasətidir ki, burada nağdlaşdırma limitini keçən istifadəçilər müvafiq qaydalara uyğun olaraq cərimələnirlər. Ölkəmizdə bu istiqamətdə Vergi Məcəlləsində də dəyişikliklərlə bağlı təkliflər paketi hazırlanmışdır və qəbul olunub tətbiqinə başlanılmışdır.

Nağdsız hesablaşmalar sisteminin əsas iqtisadi üstünlükləri maliyyə-kredit və pul dövriyyəsinin sürətləndirilməsi, dövriyyədəki nağd pulun əhəmiyyətli dərəcədə ixtisarı, ödəniş zamanı məbləğin dəqiq köçürülməsidir. Bununla bərabər, hesablaşmaların müəyyən iqtisadi üstünlükləri də vardır. Bunlara misal olaraq ödənişlər zamanı vaxt itkisinin aradan qaldırılmasını, pul itirmə və artıq ödəmə kimi halların azaldılması ilə əhalinin maliyyə strukturundakı rifahının tənzimlənməsini qeyd edə bilərik. Əsas hissənin bank və digər maliyyə təşkilatlarının qurduğu infrastruktura uyğun olaraq icrası baş tutan nağdsız hesablaşma əməliyyatları vasitəsilə istənilən fiziki və hüquqi şəxslərin sərbəst olaraq iştirak hüququna sahib olurlar. Məsələ burasındadır ki, sözü gedən məsələdə hökumətin də maraqları olduqca genişdir. Bunun başlıca səbəbi isə odur ki, sistem maliyyə mexanizmində intizama mütərəqqi formada nəzarət etməyə, əməliyyat zamanı şəffaflığın təmin olunmasına, makro səviyyədəki iqtisadi proseslərin nizam-intizama salınmasına, əhalinin və bank və digər təşkilatlarının təhlükəsizlik baxımından təmin olunması ilə ictimai rifahı yüksəldir.

Mütəxəssislərin fikrincə, nağdsız pulla hesablaşmalar, nağd pulla hesablaşmalarla müqayisə olunduğu halda bir çox əhəmiyyətli üstünlükləri ilə

seçilirlər (Qafarov, 2014, s. 45). Sistem əsas olaraq, hesablaşmaların elastik formada həyata keçməsi ilə fərqlənir, bundan başqa əməliyyatlar təhlükəsiz və dəqiq olaraq həyata keçirilir burada nağd ödənişlərdən fərqli olaraq pul kütləsinin bir və bir neçə dəfə hesablanma zərurəti olmadığından vaxta da qənaət edilir. Bununla belə, vergi və digər dövlət ödənişləri zamanı yayınma hallarının minimuma endirilməsi, əhalinin kommunal və digər icbari ödənişlərinin rahat olaraq həyata keçirilməsi, rüşvət hallarının əsas baş vermə səbəblərindən olan canlı ünsiyyətin azalmasının qarşısının alınması nağdsız ödəniş strukturlarının əsas üstünlüklərindən hesab edilir. Eyni zamanda nağdsız ödəniş sistemindən istifadə etmək nağd pulun daşınması, saxlanması, yoxlanması kimi tranzaksiyon xərcləri də azaldır. Bu öz təsirini əsasən tranzaksiyaları böyükhəcmli olan şirkətlərlə işləmə zamanı göstərir. Bu əsasən onla bağlıdır ki, həmin işləri yerinə yetirmək üçün şirkət birdən çox işçi saxlamalıdır.

Hazırda ölkəmizdə elektron hökumət infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi, elektron bazar strukturunun qurulması, günümüzdə yaxın vaxtlarda Vergi Məcəlləsində edilən yeniliklər nağdsız hesablaşma strukturunun gücləndirilməsinə kömək edən başlıca makro səviyyəli addımlar sayıla bilər. Məsələn burasındadır ki, qanunauyğunluq nisbi olaraq inzibati səviyyədə infrastrukturun inkişafını sürətləndirə bilər. Qanunlarla vasitəsilə atılan addımlar daha çox məhdudlaşdırıcı tədbirlərdir ki, burada əsas məqsəd nağd pulun həcmi məhdudlaşdırmaqla nağdsız pula keçidin səviyyəsini və sürətini artırmaqdır. Ya da inzibati cəzalar tətbiq etməklə ödənişləri tamamilə nağdsız sferaya keçirilməsini təbliğ etmək olar. Ölkədə xırda və orta sahibkar subyektlərində bu proses hələ də ləngiməkdədir. Başqa bir alternativ isə cəza yox, həvəsləndirmə məqsədini ehtiva edir ki, burada əsas məqsəd müəyyən güzəşt metodlarının seçilib tətbiq edilməsidir. Məhdudlaşdırıcı və cəza tətbiqlərindən ziyadə bu sahədə güzəştləri əhatə edən situmullaşdırıcı vergi islahatlarının aparılması nəticə verəcək tədbirlərdən sayıla bilər.

Siravi vətəndaşı bu sistemə hər-hansı məhdudlaşdırıcı və ya cəza sistemi ilə cəlb etmək mümkün deyildir. Buna görə burada əsas üstünlüyü situmullaşdırıcı islahatlara

vermək lazımdır. Məsələn, plastik kartların müştərilərə daha ucuz təqdim edilməsi, kart sahiblərinin uduşlu, mükafatlı həvəsləndirici kompaniyalara cəlb edilməsi, dövrlər üzrə kartla edilmiş ödənişlərə görə yığılmış faizlərin müştərilərə qaytarılması kommersiya bankları tərəfindən tətbiq olunan və müəyyən qədər nəticə göstərən tədbirlərdən sayılır. Bunun kütləviləşdirilməsi və imkanlarının artırılması isə arzuolunan haldır.

Ölkə iqtisadiyyatında nağdsız pul dövriyyəsinin genişləndirilməsi və ödəniş kartları bazarında inkişaf meyllərinin yaradılması Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının da öhdəliyində olan və bu sahədə islahatlar keçirdiyi məsələlərdən biridir. Burada islahatların əsas məqsədi ictimaiyyətin müasir elektron ödəniş vasitələrinin üstünlükləri və imkanları haqqında məlumatlandırılması və ticarət əməliyyatları zamanı kartlardan istifadə ilə ödənişlərin həyata keçirilməsinin genişləndirilməsi üçün təbliğatın aparılmasıdır. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı bu sahədə eyni zamanda situmullaşdırıcı tədbir də həyata keçirmişdir. “Kartla ödə, kartla qazan” layihəsi çərçivəsində pos-terminallarla minimum 5 manatlıq alış-veriş edilməsi iştirakçılara lotoreyada iştirak hüququnu qazandırır. Layihə 3 ay davam etmiş və nəticələri rəsmi saytda da dərc olunmuşdur.

Burada banklar tərəfindən elektron ödəmə xidmətlərinin inkişaf etdirilməsinin və zəruri innovativ strukturun qurulmasına əngəl olan başlıca səbəblərdən biri əhalinin nağdsız hesablaşmalar və onların üstünlükləri haqqında maarifləndirilmə səviyyəsinin aşağı olmasıdır. Bu da öz növbəsində inkişafdən da əvvəl mövcud infrastruktur imkanlarından və potensialdan az istifadə edilməsinə səbəb olur. Məlumdur ki, ödənişləri kartlarla etdiyimiz zaman qarşılaşa biləcəyimiz fırldaqçılıq halları nağd ödənişlərə nisbətən az risklidir və burada bu kimi hallarla mübarizə yolları daha innovativ şəkildə aparıla bilər. Bu məsələnin əhalinin bütün təbəqələri arasında tam maarifləndirilməsi sözügedən artıq ödəmə və fırldaqçılıq hallarını azaldar. Eyni zamanda insanların nağdsız ödənişlərə meyillənməsini də gücləndirər.

Cəmiyyətdə ödəniş mədəniyyətinin formalaşdırılmasının yüksək həddə çatdırılması, əhaliyə nağdsız ödəniş alətlərindən və elektron ödəniş vasitələrindən istifadə vərdişlərinin artırılması bu gün maliyyə sistemimizin əsas tələblərindən biridir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Ümumiyyətlə, yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, ölkə səviyyəsində nağd pul kütləsinin əhəmiyyətli dərəcədə üstünlük təşkil etməsi iqtisadi səviyyədə ciddi məhdudiyyətlər yaradır. Buna misal olaraq, iri həcmli kredit və investisiya imkanlarından istifadəçilərin məhrum edilməsini və ya bankların vasitəçilik funksiyasının yerinə yetirmələrinin çətinləşməsini söyləmək olar. Bundan başqa, nağd pulun həcmnin yüksək çəkisi inzibati səviyyədə maliyyə sabitliyinin pozulması, qeyri-mütəşəkkil qurulmuş ticarətin üstünlüyü və şəffaflığın deformasiya olunması kimi ciddi problemlər yarada bilər.

Baxmayaraq ki, ölkəmizdə dinamik şəkildə nağdsız ödəniş sistemlərin genişləndirilməsi istiqamətində islahatlar keçirilir, tələb olunan zəruri infrastruktur yaradılır, hətta günümüzdə bu sahədə əhaliyə seçim imkanları verilir hələ də həmin

potensialdan istifadə edilməsi və əhalinin maliyyə savadlılığı bir o qədər ürəkaçan vəziyyətdə deyildir. İri və qabaqcıl şəhərlərimizdə bu cür maliyyə mexanizminə olan inteqrasiya sürətli şəkildə olsa regionlarda maliyyə xidmətlərinin , xüsusən də elektron maliyyə xidmətlərinin tətbiqi aşağı səviyyədədir. Bura da kommersiya banklarına məxsus region filialları və ödəniş terminalları, ATM-lər hələki əsas nağdsız hesablaşma vasitələri kimi çıxış edirlər. Sözü gedən hallar istiqamətində vəziyyətin həll olunması üçün bir sıra məsələlərin həlli yolu araşdırılmalı və tapılmalıdır.

Son illər ödəniş sistemlərində nəzərə çarpacaq inkişafın əsas səbəbləri hökumət qurumlarının və ayrı-ayrı iqtisadi subyektlər qismində çıxış edən tərəflərin yenilənmiş nağdsız hesablaşmalar sisteminə cəlb olunması ilə əlaqədardır. Lakin nağdsız dövriyyənin həcmnin artırılması və bu sahədə effektivliyin yüksəldilməsi məqsədlə aşağıdakı istiqamətlərdə tədbirlərin artırılmasının vacib olduğunu da qeyd etməliyik:

- Nağdsız hesablaşma sahəsində hüquqi və institusional bazanın gücləndirilməsi
- Bankların ənənəvi nağdsız hesablaşma xidmətlərindən daha çoxunu istehlakçılara təqdim etməsi, qlobal səviyyədəki xidmətlərin ölkə bankçılığına inteqrasiya edilməsi.
- Qiymətli kağızlarla əməliyyatların genişləndirilməsi və hesablaşma sistemlərinin nağdsız ödəniş sistemlərinə inteqrasiya edilməsi.
- İnzibati cərimələrin, vergi və gömrük rüsumlarının ödənilməsində nağdsız hesablaşma infrastrukturunun genişləndirilməsi, bu sahədə nağd dövriyyənin məhdudlaşdırılması.
- Bankomatlarla iş zamanı burada təhlükəsizlik tədbirlərinin yüksəldilməsi, texniki dəstəyin səviyyəsinin artırılması. Məs, kart istifadəçisinin istifadə zamanı şəxsi məlumatlarından istifadə olunması,
- PIN kodun dələduzlar tərəfindən öyrənilməməsi üçün klaviatura üzərində yalnız istifadəçi şəxsin görmə imkanı olan sistem yaradılması.

- Kart istifadəçilərinin qarşılaşdığı məsələlərin həlli üçün operativ həll infrastrukturunu yaradılması. Bu şərt əsasən kommersiya banklarının xidmət strukturuna aiddir.
- Nağdsız ödənişlər sahəsində baş verən fırldaqçılıq hallarının ciddi şəkildə araşdırılması və tələb olunan təhlükəsizlik infrastrukturunun qurulması.
- Kartlara nəzarətin ən sadə üsulu sayılan SMS xəbərdarlığın daha əlverişli şərtlərlə müştərilərə təqdim olunması.
- Kart istifadəçilərinə kart sahibi olduqları zamanda təlimatlandırma haqqında kitabçaların onlara təqdim olunması və mütəmadi olaraq korporativ səviyyəsində müvafiq yeniliklər barəsində məlumatlandırılmaları.
- Aparılan işlərin regionlara da tətbiqinin genişləndirilməsi. Məsələn ölkə səviyyəsində yanaşılması.
- Nağdsız ödəniş alətlərindən istifadəsinin genişləndirilməsi üçün situmullaşdırıcı tədbirlərdən istifadə edilməsi.
- Və ən vacib məsələlərdən biri olan əhəlinin maliyyə sahəsində savadlılığını artırılması.

Əgər bu istiqamətdə kifayət qədər səmərəli işlər görülsə, nağdsız pul kütləsinin artması və nağd pul kütləsinin məhdudlaşması nəticəsinə bank sistemindən kənardakı dövriyyə azalacaq. Bu isə öz növbəsində ödənişlərin şəffaflığı və iqtisadiyyatda investisiya imkanlarının genişlənməsi ilə nəticələnək. Ölkə də maliyyə xidmətlərinin təhlükəsiz və yüksək səviyyədə olmasını təmin edəcək. Şəffaf ödəniş sistemi üstündə qurulan maliyyə-kredit sistemi güclüdür. Burada yayınmalar və artıqödəmə, fırldaqçılıq kimi risklər azaldılmışdır. 2015-ci il devalvasiyasından sonra ciddi böhranla üzləşməli olan bank-maliyyə sistemimizdə bu cür şəffaf infrastrukturun qurulması növbəti dövrlərdə iqtisadiyyatın digər sahələrinə öz təsirini göstərəcəkdir. İnvestisiya imkanlarının əlçatan olduğu və ödənişlərin şəffaf olaraq həyata keçiyi iqtisadi strukturu olan bir dövlət istehsalda mövcud infrastruktur qurulduqdan sonra müvafiq sahələrdə öz inkişaf səviyyəsini göstərəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində:

1. Bəşirov R.A., (2007): “Bank işi”, Bakı, İqtisad Universiteti nəşriyyatı, 392 səh.
2. Məmmədov Z.F. “Bank işi və elektron bankçılıq”, Bakı, Qanun nəşriyyatı, (2003); 447 səh
3. Məmmədov Z.F., (2012): “Beynəlxalq valyuta-kredit münasibətləri və xarici ölkələrin pul-kredit sistemi”, Bakı, “Nasir” nəşriyyatı, 423 səh.
4. Məmmədov Z.F., (2010): “Pul, Kredit və banklar”(Dərslük), Azərneşr, Bakı, 325 səh.
5. Qafarov Ş.S. , “Pulun dikturası” Bakı (2014) , İqtisad Universiteti nəşriyyatı, 555 səh.

6. Şükürzadə İlkin “Ödəniş sisteminin inkişafında yeni meyllər” mövzusunda magistr dissertasiyası, Bakı, (2015), 76 səh

Türk dilində

1. Alper, C. (2000), Yaşamak İçin Teknoloji Şarttır: Bankacılıkla Teknoloji İççe, Active Bankacılık ve Finans Dergisi, 8, Ağustos-Eylül. say. 31-32

İngilis dilində

1. Astuti, P.H., and Trinugroho, I.: “Financial Literacy and Engagement in Banking. Journal of Economics and Economic Education Research”, Political Economy, Vol.17(1), 2016, p. 1-6.

2. Basel I: “Bank of International Settlements, Committee on Payment and Settlement Systems” ,Survey of Electronic Money Developments, Vol. 21, 2001, p. 12-25.

3. Cohen (2001), Benjamin J., “Electronic Money: new day or false dawn?”, Review of International Political Economy, Vol. 8, No. 2. p.15

4. Harper, Tom and Bernardo Bátiz-Lazo. “Cash Box: The Invention and Globalization of the ATM.” Louisville, KY: NetWorld Media Group, 2013. p.46

5. Heide Lars. “Punched Cards for Professional European Offices: Revisitign the Dynamics of Information Technology Diffusion from the United States to Europe, 1889-1918.” History and Technology 24 (2008). p. 305-315

6. Hernando, J.R.: “Crowdfunding: The Collaborative Economy for Channeling Institutional and Household Savings” Research in International Business and Finance, Vol.38, 2016, p.307-320.

7. Jonker, N. (2011). “Card Acceptance and Surcharging: The Role of Costs and Competition. Review of Network Economics.” , London, p. 122

8. Milne A. and Parboteeah C. (2016): “The Business Models and Economics of Peer-to-Peer Lending”, Working Paper, Erasmus University Rotterdam, The Netherlands, p.39.
9. Rochet, J.-C., & Tirole, J. (2008). “Tying in Two-Sided Markets and the Honor All Cards Rule.” International Journal of Industrial Organization, London, p.23
10. Shaw, L. (2016) “The Meanings of New Money: Social Constructions of Value in the Rise of Digital Currencies”, Doctoral dissertation, University of Washington, vol 16, No. 4, p. 45
11. Van Hove (2003), Leo, “Making electronic money legal tender: pros & cons”, Paper prepared for “Economic for the Future” – Celebrating 100 years of Cambridge Economics, University of Cambridge, September 17-19, 2002. p. 21

İNTERNET RESURSLARI

12. <https://www.cbar.az/>
13. <https://gpp.az/GPEWebPortal/Infosite>
14. <https://banker.az/>
15. <https://hesab.az/#/>
16. <https://www.epay.az/>
17. <https://www.e-pul.az/epay/az/home>
18. <https://www.million.az/>
19. <https://www.azericard.com/>
20. <https://kapitalbank.az/cards/birkart-cashback?hl=en>

21. <http://www.e-qanun.az/framework/34474>
22. <https://kapitalbank.az/cards/3D-secure>
23. https://docs.google.com/forms/d/1tso9GAVtf6Q1tcm4Qra0s4tVow_gwc5TsbmcjTSb91U/edit

CƏDVƏLLƏRİN SİYAHISI

Cədvəl 1. Situmullaşdırma məqsədli addımların nəticələrinin analizi.....51

ŞƏKİLLƏRİN SİYAHISI

Şəkil 1. “3D Secure” sisteminin simvolları.....58

QRAFİKLƏRİN SİYAHISI

Qrafik 1: GPP.az statistik nəticələrinə görə ödənişlərin həcminə görə əsas 10 bank və təşkilat.....35

Qrafik 2. Nağdsız hesablaşma vasitələrinə uyğun olaraq bölgü.....48

Qrafik 3. Kartların növlərinə uyğun olaraq analiz.....50

Qrafik 4. Nağdsız ödəniş vasitələrinin üstünlüklərinə meyllər.....52

Qrafik 5. Nağdsız hesablaşmalara nəzarətin formaları.....53